

**НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ПАРАДИГМА ПІЗНАННЯ: ГУМАНІТАРНІ
ПИТАННЯ
№ 4(7), 2015
ЗАСНОВАНО У 2014 РОЦІ
ВИХІД З ДРУКУ: ВІСІМ РАЗІВ НА РІК
Засновники**

**THE SCIENTIFIC JOURNAL
PARADIGM OF KNOWLEDGE:
HUMANITARIAN ISSUES
№ 4(7), 2015
WAS FOUNDED IN 2014
IT IS ISSUED EIGHT TIMES A YEAR
Founder**

Центр міжнародного наукового
співробітництва «ТК Меганом» (м. Київ)

Center for International Scientific
Cooperation "TK Meganom"

кафедра філософських та соціальних наук
Чернівецького торговельно-економічного
інституту Київського Національного
торговельно-економічного університету

Department of Philosophy and Social
Sciences Chernivtsi Trade and
Economics Institute Kyiv National
Trade and Economic University

кафедра суспільно-політичних наук
Вінницького національного технічного
університету

Department of social and political
sciences, Vinnytsia National
Technical University

Інститут наукового прогнозування
(м. Київ)
Інститут реклами (м. Київ)

Institute of Scientific Forecasting
(Kyiv)
Universities' Institute of Advertising
(Kyiv)

Кримський інститут економіки та
господарського права (Севастопольська
філія)
Громадська організація "Асоціація
"Аналітикум" (м. Вінниця)

Crimean Institute of Economics and
Commercial Law (Sevastopol branch)
NGO "Association "Analitikum"
(Vinnytsia)

Міжнародне товариство прав людини
(Українська секція)
Українське товариство російської
культури "Русь"

International Society for Human
Rights (Ukrainian section)
Ukrainian Society of Russian Culture
"Rus"

Журнал включено до
наукометричної бази

даних «Російський індекс наукового
цитування» («РІНЦ SCIENCE INDEX»)
Ліцензійний договір № 260-04/2014
від 28.04.2014

Registered by «РІНЦ
SCIENCE INDEX»

Registration Certificate № 260-
04/2014
dated 28.04.2014

Електронна версія журналу
[http://www.naukajournal.org/index.php/
Paradigm/](http://www.naukajournal.org/index.php/Paradigm/)

The electronic version
[http://www.naukajournal.org/
index.php/Paradigm/](http://www.naukajournal.org/index.php/Paradigm/)

Редакційна колегія:

Ореховський Вадим Оолегович, доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри філософських і соціальних наук Чернівецького торговельно - економічного інституту Київського Національного торговельно - економічного університету; Головний редактор;

Чікарькова Марія Юріївна, доктор філософських наук, професор, кандидат філологічних наук, Чернівецький торговельно - економічний інститут Київського Національного торговельно - економічного університету;

Корнієнко Валерій Олександрович, доктор політичних наук, професор, академік Української академії політичних наук, президент Асоціації "Аналітикум ", завідувач кафедри суспільно - політичних наук Вінницького національного технічного університету;

Денисюк Світлана Георгіївна, доктор політичних наук, кафедра суспільно - політичних наук Вінницького національного технічного університету;

Прищенко Світлана Валеріївна, доктор наук у галузі дизайну, професор кафедри графічного дизайну і реклами Інституту реклами, член Спілки дизайнерів України;

Абрамович Семен Дмитрович, доктор філологічних наук, професор, академік АН Вищої освіти України, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, завідувач кафедри слов'янської філології та загального мовознавства;

Іваницька Наталія Борисівна, доктор філологічних наук, професор, Вінницький торговельно-економічний інститут КНТЕУ, завідувач кафедри сучасних європейських мов;

Андрієнко Олена Володимирівна, доктор філософських наук, професор, Донецький національний університет, доцент кафедри філософії;

Дулин Петро Георгійович, доктор філософських наук, Миколаївський національний університет ім. В. Сухомлинського, завідувач кафедри філософії;

Криницький Ігор Євгенович, доктор юридичних наук, професор, завідувач науково - дослідної лабораторії № 1, Науково-дослідний інститут фінансового права;

Ткач Олег Іванович, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка;

Круль Петро Франкович, доктор мистецтвознавства, професор, завідувач кафедри інструментально-виконавського мистецтва Інституту культури і мистецтв Прикарпатського університету ім. В. Стефаника;

Станіславська Катерина Ігорівна, доктор мистецтвознавства, Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв;

Циганенко Лілія Федорівна, доктор історичних наук, професор, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, декан факультету української філології та історії, завідувач кафедри всесвітньої історії;

Робак Ігор Юрійович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук, Харківський національний медичний університет;

Нікітенко Костянтин Вікторович, доктор історичних наук, завідувач кафедрою менеджменту мистецтва, Львівська національна академія мистецтв;

Іліаді Олександр Іванович, доктор філологічних наук, професор, Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка;

Амурський Е. Е., кандидат педагогічних наук, директор Інституту наукового прогнозування, академік МАБЕТ;

Юрій Михайло Федорович, доктор історичних наук, професор, академік АН України, Чернівецький торговельно - економічний інститут Київського Національного торговельно - економічного університету;

Безаров Олександр Троянович, кандидат історичних наук, доцент, Чернівецький торговельно - економічний інститут Київського Національного торговельно - економічного університету;

Докаш Оксана Юріївна, кандидат політичних наук, доцент, Чернівецький торговельно - економічний інститут Київського Національного торговельно - економічного університету;

Биков А. Н., кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, вчений секретар Інституту законодавства Верховної Ради України;

Бикова Т. В., кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова;

Бадалов Олег Павлович, кандидат мистецтвознавства, Чернігівський інститут мистецтв та менеджменту культури Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв;

Журнал зареєстровано в міжнародному каталозі періодичних видань
Ulrichsweb™ Global Serials Directory

Міжнародна індексація журналу:

РІНЦ SCIENCE INDEX

WORLDCAT

BIELEFELD ACADEMIC SEARCH ENGINE

RESEARCHBIB

CITEFACTOR

OPEN ACADEMIC JOURNALS INDEX

POLISH SCHOLARLY BIBLIOGRAPHY

GOOGLE SCHOLAR

РОЗДІЛ І. ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ТА ПРАВА

УДК 001:113

ВІДОБРАЖЕННЯ В ЖУРНАЛІ «НАУКА І СУСПІЛЬСТВО» ДОСЯГНЕНЬ ВІТЧИЗНЯНОЇ НАУКИ І ТЕХНІКИ В ПІЗНАННІ КОСМОСУ

кандидат історичних наук, Логвинюк Т.

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

В статті висвітлюються питання розвитку вітчизняної науки про космос крізь призму її відображення на основі журналу «Наука і суспільство». Стаття висвітлює досягнення радянських, російських та зарубіжних учених в області астрономії. В даному огляді поданий перелік радянських астрономічних інститутів та обсерваторій, які стали всесвітньо відомими завдяки відкриттям в області космічної науки, праці відомого радянського ученого С. К. Всехсвятського та інших науковців.

Ключові слова: наука, журнал, радіо, розвиток, відкриття, подія, фізика, космос

Логвинюк Т. В. Отражение в журнале «Наука и общество» достижений отечественной науки и техники в познании космоса / ГВУЗ «Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды», Украина, Переяслав-Хмельницкий.

В статье освещаются вопросы развития отечественной науки о космосе сквозь призму ее отображения на основе журнала «Наука и общество». Статья освещает достижения советских, российских и зарубежных ученых в области астрономии. В данном обзоре представлен перечень советских астрономических институтов и обсерваторий, которые стали всемирно известными благодаря открытиям в области космической

науки, труды известного советского ученого С. К. Всехсвятского и других ученых.

Ключевые слова: наука, журнал, радио, развитие, открытия, событие, физика, космос

Lohvyniuk T. V. The reflection in the journal "science and society" achievements of national science and technology in the knowledge space / Pereyaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University named Gregory Skovoroda, Ukraine, Pereyaslav-Khmelnytsky

This article is about development of domestic science of space that is light up in a magazine «Science and society». The article highlights the achievements of Soviet, Russian and foreign scientists in the field of astronomy. This review presents the list of Soviet astronomical institutes and observatories, which became world famous thanks to discoveries in space science, the writings of the famous Soviet scientist S. K. Vsesvyatsky and other scientists.

Keywords: science, magazine, radio, development, discoverings, event, physics, space

Вступ. Історично так склалося, що астрономія справедливо вважається найдавнішою наукою, яка виникла зі спостережень представників давніх цивілізацій за небом. Вона існує тисячу років і, за визначенням Ф. Енгельса, є першою наукою людей. Ще задовго до початку нашої ери, як зазначав в одній із статей журнал «Наука і суспільство», єгиптяни, китайці, та греки вивчали зоряне небо, малювали карти сузір'їв, стежили за рухом мандрівних зірок, які згодом стали називатися планетами, систематично записували дати затемнень Сонця та Місяця. Небом наші предки цікавилися не лише з простої допитливості, не випадково звертали свої погляди до небесних явищ, адже схід і захід Сонця, регулярна зміна фаз Місяця стали використовуватися для ліку часу і складання календаря не лише звичайного, але й астрономічного [1, с. 39].

Мета статті. У даному огляді робиться спроба проаналізувати основний зміст журналу «Наука і суспільство» з космічної тематики, - провідного напрямку науково-технічного розвитку 1950-х – 1960-х рр., визначити провідні напрямки досліджень учених, у цій галузі, розкрити коло авторів та їх погляди на перспективи освоєння космосу людиною.

Окрім того, в СРСР астрономія перетворювалася в засіб, який допомагав розв'язувати дуже важливі теоретичні і практичні завдання державної ваги. Радянські дослідники з'ясували особливості будови зоряної системи всесвіту, що допомогло встановити напрям її розвитку.

Багато уваги приділяє астрономічна наука дослідженню малих небесних тіл, вивчення їх допомагало з'ясувати процес утворення самих планет сонячної системи. До цих малих тіл належать: метеорити, що часто досягають поверхні Землі, астероїди – малі планети, багато яких рухається в сонячній системі і комети. Досліджуючи малі тіла, вітчизняна астрономія робила важливі кроки на шляху пізнання природи і розвитку гігантських планетних тіл.

Дослідження російських і радянських вчених добре висвітлили суть кометних явищ. Уже на 1951 рік, вченими було зафіксовано понад 740 комет. Майже завжди на небі можна було бачити кілька комет. Астрономи стежили за їх переміщенням серед зірок і вивчали зміни їх особливостей. Слід відзначити, що база радянської астрономії була досить потужною і дозволяла розв'язувати поставлені наукові завдання. Лише перелік астрономічних інститутів і обсерваторій, створених за часи Радянської влади, зайняв би кілька сторінок, але можна зазначити найголовніші в той час, про які згадується в журналі «Наука і суспільство», а саме: Інститут теоретичної астрономії АН СРСР, Московський астрономічний інститут ім. Штернберга який був відомим всьому світові своїми визначними дослідженнями будови зоряного світу, змінних зірок і багатьох інших важливих астрономічних проблем. Знаменита в історії науки про небо Головна Астрономічна

обсерваторія в Пулкові, під Ленінградом, мала досить розгорнуту дослідницьку діяльність. Тут розв'язували завдання точного визначення розміщення зірок, з'ясовували природу процесів на Сонці й інших світилах. Озброєна прекрасними потужними телескопами вітчизняного виробництва, вона була в той час найкращою в світі. В Криму на базі невеликого Південного відділення Пулковської обсерваторії був збудований першокласний науковий заклад – Кримська астрофізична обсерваторія. Там були встановлені потужні й оригінальні астрономічні прилади, які давали можливість проводити спеціальні спектральні і фотографічні дослідження численних об'єктів неба. У Полтаві була створена гравіметрична обсерваторія. І це лише маленька частина тих практичних кроків, які були зроблені в СРСР для дослідження космосу.

Активну участь у висвітленні досягнень вітчизняної науки на сторінках журналу «Наука і суспільство», брали видатні радянські астрономи, фізики, математики. Багато статей в журналі «Наука і суспільство» належало відомому вченому, доктору фізико-математичних наук, професору С. К. Всехсвятському. Перші його роботи ще у 18-річному віці, під керівництвом дослідника С. В. Орлова, були присвячені вивченню хвостів комети. У 1924 р. студент останнього курсу університету С. К. Всехсвятський працюючи на посаді молодшого наукового співробітника Державного астрофізичного інституту, продовжує дослідження в галузі комет. На той час він сформулював поняття «абсолютної величини комети» і вперше визначив ці величини для 250 комет, про що і згадується в одному із номерів журналу «Наука і суспільство» за 1951 рік.

У статті «Досягнення радянської астрономії», журналу «Наука і суспільство» (№ 8, 1951 р.), висвітлюються наукові пошуки вчених того часу, розповідається про те, як зросла база радянської астрономії, згадується про великих науковців-винахідників, як от: Г. А. Шайна, В. А. Амбрацумяна, Б.

В. Кукаріна, П. П. Паренаго, М. П. Барабашова, В. Г. Фасенкова, Г. А. Тихова та інших [2].

У статті «Вивчення сонячних затемнень» журналу «Наука і суспільство» (№ 10, 1954 р.) С. К. Всехсвятський описує як вчені конструювали і підготовлювали нові установки, призначені для дослідження Сонця і різних його оболонок [3]. У статті С. К. Всехсвятський згадує про різноманітні експедиції, що пов'язані з дослідженням сонячних затемнень. Під час затемнення 1936 року радянський астрофізик академік Г. Шайн отримав чудові спектрограми, що дали йому змогу точно визначити, якими довжинами хвиль світла відповідає багато ліній у спектрі корони, дослідити яскравість цих ліній. Детальніше про сонячне затемнення йдеться в журналі «Наука і суспільство», за 1954 рік № 2, в статті «Повне сонячне затемнення». В цій статті астрономи доводили, що затемнення – природне явище, яке виникає в результаті руху Місяця навколо Землі. Надалі цей перебіг затемнення з великою точністю розраховувався науковцями заздалегідь [4].

Одну із статей під назвою «Таємниці гарячої планети» журнал «Наука і суспільство» в № 8 1969 рік С. К. Всехсвятський присвятив планеті Венера. Цю планету дослідники вивчали багато століть. Зокрема її спостерігав ще Гіппарх у II столітті до нашої ери, складаючи каталоги яскравості зірок.

У радянський період було доведено, що Венера обертається навколо осі у зворотному напрямку з періодом 250 діб [5]. Також автор статті зазначив, що в жовтні 1968 році після запуску станції «Венера-4» було з'ясовано багато питань, та на той час ще залишалось не з'ясованим головне: яка природа твердої поверхні Венери, та що спричиняє високу температуру її атмосфери.

Цікаві статті і члена Академії наук УРСР М. П. Барабашова знайшли поважне місце у журналі «Наука і суспільство». В своїй статті «Нове про планети» журналу «Наука і суспільство» (№ 3, 1951 р.), автор говорить, що планети – такі ж темні і кулясті як Земля. Дослідник поділяє планети на дві групи. До першої – належать чотири найближчі до Сонця, до другої – чотири

далекі планети. В порядку віддаленості від Сонця автор зазначає, що планети розташовані так: Меркурій, Венера, Земля і Марс. За Марсом ідуть планети другої підгрупи – гіганти Юпітер, Сатурн, Уран і Нептун, а вже за Нептуном іде планета відкрита у 1930 році Плутон. Дослідження фізичних умов на планетах особливо широко розгорнулося в СРСР. Радянські астрономи, вивчаючи спектри планет, розподіл яскравості на їх поверхнях, а також поляризацію відбитого ними сонячного світла, здобули досить ясне уявлення про ті умови, які існують на різних планетах, і з'ясували питання про можливість життя на них. Особливо багато зробили такі науковці як: член-кореспондент Академії наук СРСР Г. А. Тихов, який вперше почав фотографувати планети, В. В. Шаронов, А. В. Марков, Н. Н. Ситинська і ряд інших.

Журнал містить інформацію про розвиток зарубіжної космічної науки, зокрема, стаття під назвою «Місяць і люди» завідувача відділу фізики Місяця та планет Головної астрономічної обсерваторії АН УРСР Едгарда Яновицького в журналі «Наука і суспільство» за 1969 рік, № 10. Подорож людини на місяць, згадує автор у своїй статті, довела передусім те, що людина може, принаймні певний час, жити і працювати на іншому космічному тілі. Водночас вона й дала перші матеріали для безпосереднього вивчення Місяця. Робота над цією програмою розпочалася в США наприкінці 1960 - х років. Було прийняте рішення здійснити політ людини на Місяць і його успішне повернення на Землю протягом найближчих десяти років. Улітку 1962 року після тривалих дискусій прийшли до висновку, що найбільш ефективним і надійним способом є вивід на навколomisяцеву орбіту комплексу в складі командно - обчислювального модуля, до складу якого входять командний і допоміжний модулі, і місячного посадкового модуля. Аналіз перших проб місячної речовини, доставленої на Землю, показав, що в цих породах менше заліза і більше титану, ніж це характерне для земних

мінералів [6]. На той час це був лише початок вивчення Місяця, який в майбутньому дозволить розв'язати багато проблем його походження.

Висновки. У даному огляді неможливо вичерпно розповісти про всю практичну і наукову діяльність учених по вивченню космосу, але опубліковані матеріали в журналі «Наука і суспільство» свідчать про активну участь радянських учених, колективів астрономічних обсерваторій, серед яких була і Київська, в дослідженні сонячної системи.

Відкриття вчених, відображених у журнальній публіцистиці, свідчать про те, що людство в 1950 – 1960-х рр., зробило важливий крок в науково-технічному прогресі. Водночас значна частина наукових відкриттів в умовах «холодної війни» підпорядковувалася вирішенню оборонних завдань, забезпечення військово-космічного паритету між СРСР і США. Останнє відволікало величезний науковий потенціал країни від використання його для розв'язання завдань мирного освоєння космосу, вирішення нагальних проблем розвитку економіки та соціальних програм.

Журнал «Наука і суспільство» слугує важливим публіцистичним джерелом вивчення розвитку вітчизняної науки про космос в 1950-х – 1960-х рр., справжнім літописом ходження людства в нову космічну еру.

Література:

1. Указ Президії Верховної Ради Української РСР // *Наука і суспільство*. – 1976. – № 5. – С. 1.
2. Всехсвятський С. К. Досягнення радянської астрономії // *Наука і суспільство*. – 1951. – № 8 – с.19 – 21.
3. Всехсвятський С. К. Вивчення сонячних затемнень // *Наука і суспільство*. – 1954. – № 10 – с.21 – 23.
4. Лепський М. М., Назарчук Г. К. Повне сонячне затемнення // *Наука і суспільство*. – 1954. – № 2 – с.25 – 26.

5. Всехсвятський С. К. Таємниці гарячої планети // Наука і суспільство. – 1969. – № 8 – с.6 – 8.

6. Едгард Яновицький. Місяць і люди // Наука і суспільство – 1969. – № 10. – с.16 – 18.

References:

1. Ukaz Prezhydii Verkhovnoi Rady Ukrainskoi RSR // Nauka i suspilstvo. – 1976. – № 5. – S. 1.

2. Vsekhsviatskyi S. K. Dosiahnennia radianskoi astronomii// Nauka i suspilstvo. – 1951. – № 8 – s.19 – 21.

3. Vsekhsviatskyi S. K. Vyvchennia soniachnykh zatemnen // Nauka i suspilstvo. – 1954. – № 10– s.21 – 23.

4. Lepskyi M. M., Nazarchuk H. K. Povne soniachne zatemnennia // Nauka i suspilstvo. – 1954. – № 2 – s.25 – 26.

5. Vsekhsviatskyi S. K. Taiemnytsi hariachoi planety // Nauka i suspilstvo. – 1969. – № 8 – s.6 – 8.

6. Edhard Yanovytskyi. Misiats i liudy // Nauka i suspilstvo – 1969. – № 10. – s.16 – 18.

УДК: 342.7 : 342.34

**ЕФЕКТИВНЕ ВИЗНАННЯ І ДОДЕРЖАННЯ КОНВЕНЦІЙНИХ ПРАВ
ЛЮДИНИ ЯК ОСНОВА СТІЙКОЇ ДЕМОКРАТІЇ**

кандидат юридичних наук, Музичук К. С.

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Україна,
Луцьк

Дослідження значення принципу ефективності прав у дотриманні демократії: прагнення країн до демократичного суспільства забезпечить мінімальні обмеження конвенційних прав людини, що означає їх максимальний ефект у становленні демократії. Розкрито правову суть

принципу ефективності у захисті конвенційних прав: ефективними ці права будуть тоді, коли вони спрямовані на розвиток демократії. З'ясовано динамізм принципу ефективності прав: для того, щоб конвенційне право забезпечувало становлення демократії, держава зобов'язана вжити таких позитивних заходів, які б забезпечили дійсну (а не ілюзорну) свободу. Доведено, що для будь-якого, навіть законного, державного втручання у конвенційні права мусить існувати адекватний і ефективний захист, що унеможливить відхід від демократії.

Ключові слова: демократія, принцип ефективності, інформаційні права і свободи людини.

Музычук Е. С. Эффективное признание и соблюдение конвенционных прав человека как основа устойчивой демократии / Восточноевропейский национальный университет имени Леси Украинки, Украина, Луцк

Исследование значения принципа эффективности прав для соблюдения демократии: стремление стран к демократическому обществу обеспечит минимальные конвенционных прав человека, что обеспечивает их максимальный эффект в становлении демократии. Разкрыто правовую сущность принципа эффективности в защите конвенционных прав: эффективными эти права будут лишь тогда, когда они устремлены на развитие демократии. Установлено динамизм принципа эффективности прав: для того, чтобы конвенционное право обеспечивало становление демократии, государство обязано принять такие положительные меры, которые бы обеспечили действительную (а не иллюзорную) свободу. Доказано, что для любого, даже законного, государственного вмешательства в конвенционные права должны существовать адекватная и эффективная защита, которая уневозможит отход от демократии.

Ключевые слова: демократия, принцип эффективности, информационные права и свободы человека.

Muzychuk E. S. The Effectiveness of Recognition and Respect to Conventional Human Rights as the Basis of Stable Democracy / Lesya Ukrainka Eastern European University, Ukraine, Lutsk

The reseach deals with the importance of the principle of the Effectiveness of Recognition of human rights for the observance of democracy. The aspiration of the countries to the democratic society can provide minimum restriction of Conventional Human Rights and mean their maximum effectiveness in the establishment of democracy. In the focus of attention is the legal nature of the principle of the effectiveness of the defence of human rights – these rights ara effective only when they are aimed at the development of democracy. The dynamics of the principle of the effectiveness of the rights has been analyzed: to make conventional law promote the establishment of democracy, the state is obliged to take effective astions to provide real freedoms (not illusory ones). It has been proved that any even legal intrusion of state into conventional right must be adequately protected to prevent any withdrawal from democracy.

Key words: democracy, the principle of effectiveness, informative rights and freedoms of man.

Вступ. Принцип ефективності є одним з важливих принципів у роботі Суду, який сприяє недопущенню будь-якого державного свавілля стосовно обмеження конвенційних прав людини. Його використання вітчизняними судами сприяє становленню демократії в Україні, державі, вектор розвитку якої спрямований на демократію.

Проблеми, пов'язані з принципом ефективності піднімались науковцями С. В. Шевчуком, В. І. Манукяном, П. М. Рабіновичем та іншими науковцями. Тлумачення цього принципу згаданими науковцями відбувалось на основі вивчення розрізнених справ ЄСПЛ, а тому носили епізодичний характер.

Формулювання мети статті та завдань. Метою статті було вивчення прецедентної практики Суду, пов'язаної із захистом інформаційних прав і

свобод людини. З цієї системи рішень розглядались тлумачення Судом принципу ефективності. Основними завданнями постали наступні: 1) з'ясувати тлумачення згаданого принципу з позиції демократії; 2) встановити особливості еволюції цього принципу відповідно до умов сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Загальна декларація прав людини [1] оголосила основною метою забезпечення справедливості й миру в усьому світі. Цього можна досягнути, визнає цей важливий історичний документ, через загальне (в усьому світі) та ефективне визнання і дотримання проголошених у ній прав. На основі Загальної декларації було створено інший фундаментальний документ, який стосувався Європи – Конвенцію [2].

Принцип ефективності прав – один із основоположних принципів конвенційної системи. Його правова основа закладена в Преамбулі Конвенції, у якій ідеться: *«Уряди держав-членів Ради Європи, які підписали цю Конвенцію, беручи до уваги Загальну декларацію прав людини, проголошену Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року, беручи до уваги те, що ця Декларація має за мету забезпечити загальне та ефективне визнання і додержання проголошених у ній прав, беручи до уваги те, що метою Ради Європи є досягнення тіснішого єднання між її членами і що одним із засобів досягнення цієї мети є забезпечення і розвиток прав людини та основоположних свобод,...»* [Там само, Преамбула].

Щоб забезпечити ефективне визнання і дотримання проголошених прав та основоположних свобод, Конвенція вбачає два шляхи: 1) дієва політична демократія; 2) спільне розуміння і додержання прав людини [Там само]. Перший шлях потребує мінімального обмеження конвенційних прав і свобод (умова демократичного суспільства), а другий – відповідного виховання громадян у суспільстві щодо розуміння цих прав і їх дотримання. Отож, тільки прагнення країн до демократичного суспільства забезпечить мінімальні обмеження конвенційних прав людини, що означає їх максимальний ефект у становленні демократії. Цей висновок саме й повинен

бути покладений в основу використання національними судами принципу ефективності прав; саме тоді країни-підписанти Конвенції, наблизатимуться до демократичного суспільства.

Принцип ефективності прав, як «стовп» Страсбурзької системи (висловлення голови ЄСПЛ Ж.-П. Кости [3, с. 14]), Суд почав використовувати з перших днів роботи. На цей принцип ЄСПЛ посилається в кожній справі. Розвиток принципу ефективності прав проявляється в ряді прецедентів Суду, зокрема:

1. *«Конвенція гарантує не теоретичні та ілюзорні права, а права, які мають практичний вплив і є ефективними»* [4, п. 24].

2. *«...предмет і мета Конвенції як правового інструменту, що забезпечує захист прав людини, вимагає, щоб її норми тлумачилися й застосовувалися таким чином, щоб зробити її гарантії реальними й ефективними»* [5, п. 87].

3. *«Суд відзначає, що розслідування не буде ефективним доти, доки всі докази не будуть детально вивчені, а висновки не будуть обґрунтовані»* [6, п.67; 7, п.131].

Спираючись на згаданий вище шлях забезпечення ефективності конвенційних прав через політичну демократію, стверджуємо, що ефективними ці права будуть тоді, коли вони спрямовані на розвиток демократії в суспільстві (саме тоді згадані права проявляють відповідний ефект). Як підтвердження сказаному, можна навести прецеденти Суду, пов'язані зі справами про захист інформаційних прав і свобод людини:

1. *«Як зазначив Суд у рішенні в справі "Маркс проти Бельгії" [8, п. 31] та "Янг, Джеймс та Вебстер проти Сполученого Королівства" [9, п. 43], додатково до переважно негативних обов'язків держави утримуватися від втручання в конвенційні гарантії, останні можуть бути також підставою для позитивних зобов'язань».*

Ураховуючи зазначене, Суд наголошує на важливості свободи вираження поглядів як однієї з передумов функціонування демократії. Реальне "дієве" використання цієї свободи не просто залежить від обов'язку держави не втручатися, а й може потребувати вжиття позитивних заходів» [10, п. 79–80; 11, пп. 42–46; 12, п. 38].

Із наведеного прецеденту очевидний динамізм принципу ефективності прав: для того, щоб свобода вираження поглядів забезпечувала становлення демократії в певній державі, принцип ефективності зобов'язує цю державу (через рішення Суду) вжити таких позитивних заходів, які б забезпечили дійсну (а не ілюзорну) свободу; лише тоді згадана свобода сприятиме розвитку демократії. Яскравим прикладом, який ілюструє вчинення державою позитивних заходів, може бути забезпечення сторони розгляду захисником: *«Суд нагадав, що Конвенція покликана гарантувати не теоретичні чи ілюзорні права, а їх практичне та ефективне здійснення; це особливо справедливо по стосовно права на захист, яке займає видне місце в демократичному суспільстві, як і саме право на справедливий судовий розгляд, з якого воно випливає» [13, п. 33].*

З наведеного видно, що в демократичному суспільстві обов'язок забезпечення ефективним захистом покладається на державу. При цьому ефективному захисту належить на стільки суттєва роль, що це право Суд ставить на один рівень із правом на справедливий судовий розгляд. Водночас, Суд застерігає від того, що ефективний захист потрібно відрізнити від «призначення захисника». Як справедливо підкреслювали представники Комісії *«...призначення ще не забезпечує ефективної допомоги...» [Там само].*

2. *«Європейський Суд відзначає, що чинне на даний період законодавство Російської Федерації ... не робило розмежувань між оціночними судженнями та твердженнями про факти, оскільки воно одноманітно посилалось на "відомості" і виходило з того, що будь-які відомості підлягають доказовості в рамках цивільно-правового судового*

розгляду. Незалежно від фактичного характеру "відомостей" особа, яка поширила "відомості", повинна переконати суд в їх достовірності» [14, п. 29].

Дотримуючись логіки Суду, свобода вираження поглядів у Російській Федерації не відповідала конвенційному принципу ефективності прав. Ця свобода не забезпечувалась законодавством Російської Федерації, а тому не могла бути ефективною. Для того, щоб свобода вираження поглядів була ефективною (а не ілюзорною), законодавство Російської Федерації повинно розмежовувати оціночні судження (які не потребують доведення) та твердження про факти. У протилежному разі подібні порушення свободи вираження поглядів у Російській Федерації фіксуватимуться ЄСПЛ як системні.

3. *«...Суд має бути впевненим щодо існування адекватного та ефективного захисту від зловживання, оскільки система таємного спостереження ... пов'язана із ризиком або навіть зруйнуванням принципів демократії на підставі її захисту. Такі гарантії захисту мають бути чітко встановлені законом та мають застосовуватись до нагляду за діяльністю відповідних органів»* [15, п. 52; 16, пп. 49–50].

З наведеного прикладу видно, що для будь-якого, навіть законного державного втручання в конвенційні права, мусить існувати адекватний (відповідно до втручання) і ефективний захист. Без такого захисту державне втручання перетворюється на свавільне, що унеможлиблює становлення демократії. Саме тому творці Конвенції передбачили в цьому важливому документі ще й статтю 13 («Право на ефективний засіб правового захисту»): *«Кожен, чий права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб правового захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження»* [2].

Здійснюючи оцінку національного законодавства (в кожному конкретному випадку) на предмет наявності ефективного захисту, Суд з'ясовує, чи існує процесуальний порядок правильності врахування принципу ефективності відповідно до вимог демократії. Зокрема, чи заслухана кожна зі сторін із погляду доказовості фактів, чи відведено їй належний час на висвітлення власних аргументів тощо. У разі, коли процесуальний алгоритм доказу ефективного використання засобів захисту (як цього потребує демократичне суспільство) заявником відсутній, його встановлює Суд. Прикладом може слугувати такий:

«Суд нагадав, що мають бути вичерпані лише ті засоби, які є ефективними. Це обов'язок Уряду ... довести Суду, що засіб був ефективним та доступним в теорії та на практиці. Після виконання цієї вимоги заявник має довести, що засіб захисту, запропонований Урядом, було вичерпано, або з певних причин він був невідповідним або неефективним за обставин справи, або існували певні обставини, які позбавляли заявника від обов'язку дотримання цієї вимоги [17, п.107]. Суд підкреслює, що п.1 статті 35 ("Умови прийнятності") Конвенції має застосовуватись з певною мірою гнучкості та без надмірного формалізму. Більше того, правило вичерпання національних засобів захисту не є абсолютним, та не має бути вжито автоматично. При розгляді того, чи було дотримано цього правила, необхідно зважити на існування формальних засобів захисту в правовій системі відповідної держави, на загальний правовий та політичний контекст, в яких вони діють, а також на особливі обставини справи та на те, чи вдався заявник до всіх доступних засобів захисту [18, п. 58].

Суд підкреслює, що вирішальним питанням в оцінці ефективності засобу захисту стосовно скарги на погане поводження є можливість заявника подати скаргу до національних судів з цього питання з метою отримати пряме та своєчасне відшкодування, а не суто непрямий захист прав ...» [19, п. 67].

Інший прецедент розкриває правову суть ефективності засобу захисту так: *«Суд нагадує, що для того, щоб бути ефективним, засіб захисту має бути незалежним від будь-якої вжитої на розсуд державних органів дії, бути безпосередньо доступним для тих, кого він стосується (див. [20, п.59]); спроможним запобігти виникненню або продовженню стверджуваному порушенню чи надати належне відшкодування за будь-яке порушення, яке вже мало місце (див. [21, п. 158])» [22, п. 5].*

Отже, засіб захисту від свавільного втручання держави буде ефективним тоді, коли цей засіб відповідає таким критеріям, як:

- 1) незалежність від будь-якого державного втручання;
- 2) доступність засобу особі, права якої порушено;
- 3) спроможність запобігти втручання, припинення втручання, яке розпочалось чи надати справедливе відшкодування.

Принцип ефективності прав постійно еволюціонує. Сказане підтверджується постійними рекомендаціями Комітету Міністрів Ради Європи щодо пошуку ефективних національних засобів правового захисту. Потреба в цьому, зазначає Комітет Міністрів, хоча б у тому, що *«...завдяки вдосконаленню національних засобів правового захисту Суду буде легше розглядати заяви, якщо перед цим національний орган розглядав справи по суті...» [23, п. 36].*

Важливо врахувати застереження Суду щодо того, що *«... позов до прокуратури ... не можна розглядати як ефективний та доступний засіб захисту, враховуючи те, що статус органів прокуратури за національним законодавством не передбачає ефективних гарантій для належного та безстороннього перегляду скарг заявника» [18, п.63; 24, п.116; 25, п.58; 19, п.69].*

Узагальнивши практику судового захисту екологічних справ, Суд зробив важливий висновок, який суттєво розширив правову сутність принципу ефективності прав: *«Оскільки призначення Конвенції захищати*

реальні, а не ілюзорні права людини, справедливу рівновагу між різними інтересами, що розглядаються, може бути порушено не тільки, коли відсутні положення для захисту гарантованих прав, а й коли їх не дотримуються належним чином [26, пп.56, 61]. Процедурні гарантії, доступні заявнику, можуть бути визначені недієвими, а держава – нести відповідальність за порушення Конвенції, якщо процедура прийняття рішень є необґрунтовано тривалою або якщо прийняте рішення в результаті протягом значного періоду залишається невиконаним [27, пп.124–125].

Загалом, держава, використовуючи детальні та точні дані, повинна виправдати ситуацію, коли окремі особи несуть важкий тягар від імені решти суспільства» [28, п.128; 29, пп.144–145].

Наведений прецедент дає підстави стверджувати, що, попри існуюче законодавство, у якому передбачено захист від свавільного втручання держави в конвенційні права людини, коли їх не дотримуються належним чином (сюди ж включається бездіяльність), необґрунтовано (або штучно) затягується процедура прийняття рішення. Це теж своєрідне «від’ємне» втручання держави в конвенційні права, що не відповідає становленню демократії.

Особливий випадок щодо відсутності в заявника ефективного захисту Судом розглядається тоді, коли заявник оскаржує законодавчу норму: «Суд зауважує, що у низці справ проти України він встановлював, що суди загальної юрисдикції в Україні, включаючи Верховний Суд України, не мають повноважень визнавати закони нечинними. Крім того, за законодавством України фізична особа не має права на подання заяви до Конституційного Суду України, який має виключні повноваження визнати законодавчу норму неконституційною. Отже, у разі якщо скарга заявника безпосередньо стосується законодавчої норми, яка є чіткою та не двозначною, Суд дійде висновку, що в такого заявника не було засобу юридичного захисту, який можна було б вважати ефективним за обставин його справи» [30].

Приклад 1. «Суд нагадує, що у разі відсутності засобів юридичного захисту або якщо вони вважаються неефективними, шестимісячний строк загалом відраховується з дати оскаржуваної дії [22, п.4]. Проте у виняткових випадках може бути застосований особливий підхід, якщо заявники спершу використовують національний засіб юридичного захисту і тільки потім дізнаються, про обставини, які роблять цей засіб неефективним. У такій ситуації шестимісячний строк може відраховуватись з моменту, коли заявник дізнався або повинен був дізнатись про такі обставини» [15, п.37; 31, п. 77].

Приклад 2. «Суд повторює, що Уряд, який заявляє про невичерпання засобу юридичного захисту, повинен переконати Суд у тому, що у відповідний час такий засіб був ефективним і існував як у теорії, так і на практиці, тобто що він був доступним, міг забезпечити задоволення скарг заявника і мав достатні шанси на успіх [32, п. 76].

Суд зауважує, що листи заявника перевіряються посадовими особами місця попереднього ув'язнення відповідно до статті 13 Закону "Про попереднє ув'язнення", яка передбачала перевірку всієї кореспонденції осіб, узятих під варту, за винятком листів, які адресувалися прокуророві, а з 6 липня 2003 року – також листів, що надсилались Уповноваженому Верховної Ради з прав людини. Це означає, що звернення заявника зі скаргою до прокурора або до суду в цьому зв'язку не мало б шансів на успіх, оскільки жоден із цих органів не був уповноважений скасувати законодавчий припис, що лежав в основі такої практики. У будь-якому разі Уряд не навів жодного прикладу з національної судової практики, щоб продемонструвати, що засоби юридичного захисту, про які йдеться, могли б реально виправити ситуацію заявника.

... заявника не можна звинуватити у невикористанні юридичних засобів національного захисту...» [33, пп.74-76].

Висновок та перспективи подальших розвідок. В основі використання судами принципу ефективності має бути той факт, що тільки мінімальне обмеження конвенційних прав людини забезпечить максимальний ефект в становленні демократії. Принцип ефективності реалізується повною мірою, якщо використано конвенційний правовий інструмент захисту прав людини. Суди, дотримуючись конвенційних прав людини, забезпечують розвиток демократії в країні. Обов'язок ефективного захисту прав людини покладається на державу. Без останнього державне втручання стає свавільним, що унеможлиблює становлення демократії.

На перспективу подальших розвідок відносимо дослідження принципу ефективності в прецедентах Суду останнього часу.

Література:

1. *Всеобщая декларация прав человека [Эл. ресурс]. – Режим доступа: www.un.org/russian/documents/declarat/declhr.htm.*
2. *Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод з поправками, внесеними відповідно до положень Протоколів №№ 11 та 14 з Протоколами №№ 1, 4, 6, 7, 12 та 13. – Страсбург: Секретаріат Європейського суду з прав людини. – 2014. – 24 с. – (Український переклад).*
3. *Коста Ж.-П. Роль національних судів та інших органів державної влади у захисті прав людини в Європі (виступ на Міжнародній конференції) / Жан-Поль Коста // Право України. – 2011. – № 7. – С.11-15.*
4. *Рішення ЄСПЛ від 9 жовтня 1979 р. у справі «Айрі проти Ірландії» (серія А, № 32).*
5. *Рішення ЄСПЛ від 7 липня 1989 р. у справі «Соурінг проти Сполученого Королівства» (серія А, № 161).*
6. *Рішення ЄСПЛ від 4 квітня 2006 р. у справі «Сергій Шевченко проти України» (№ 32478/02).*

7. *Рішення Великої палати ЄСПЛ від 6 червня 2005 р. у справі «Начова та інші проти Болгарії» (№№ 43577/88, 43579/98).*
8. *Рішення ЄСПЛ від 13 червня 1979 р. у справі «Маркс проти Бельгії» (№ 6833/74).*
9. *Рішення ЄСПЛ від 13 серпня 1981 р. у справі «Янг, Джеймс та Вебер проти Сполученого Королівства» (№№ 7601/76, 7806/77).*
10. *Рішення Великої палати ЄСПЛ від 30 червня 2009 р. у справі «Швейцарське "Товариство захисту тварин" проти Швейцарії» (№ 32772/02).*
11. *Рішення ЄСПЛ від 16 березня 2000 р. у справі «Озгюр Гюндем проти Туреччини» (№ 23144/93).*
12. *Рішення ЄСПЛ від 29 лютого 2000 р. у справі «Фуентез Бобо проти Іспанії» (№ 39293/98).*
13. *Рішення ЄСПЛ від 13 травня 1980 р. У справі «Артіко проти Італії» (№ 6694/74).*
14. *Рішення ЄСПЛ від 5 жовтня 2006 р. у справі «Захаров проти Російської Федерації» (№ 14881/03).*
15. *Рішення ЄСПЛ від 2 листопада 2006 р. у справі «Волохи проти України» (№ 23543/02).*
16. *Рішення ЄСПЛ від 2 серпня 1984 р. у справі «Мелоун проти Сполученого Королівства» (серія А, № 182).*
17. *Рішення ЄСПЛ від 29 квітня 2003 р. у справі «Данкевич проти України» (№ 40679/98).*
18. *Рішення ЄСПЛ від 30 березня 2004 р. у справі «Меріт проти України» (№ 66561/01).*
19. *Рішення ЄСПЛ від 28 березня 2006 р. у справі «Мельник проти України» (23436/03).*
20. *Рішення ЄСПЛ від 6 вересня 2005 р. у справі «Гуренка проти України» (№ 61406/00).*

21. *Рішення Великої палати ЄСПЛ від 26 жовтня 2000 р. у справі «Кудла проти Польщі» (№ 30210/96).*
22. *Рішення ЄСПЛ від 16 серпня 2013 р. у справі «Гарнага проти України» (№ 20390/07).*
23. *Рішення ЄСПЛ від 15 січня 2010 р. у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» (№ 40450/04).*
24. *Рішення ЄСПЛ від 21 червня 1999 р. у справі «Невмержицький проти України» (№ 54825/00).*
25. *Рішення ЄСПЛ від 6 вересня 2005 р. у справі «Салов проти України» (№ 65518/01).*
26. *Рішення ЄСПЛ від 16 листопада 2004 р. у справі «Морено Гомеш проти Іспанії» (№ 4143/02).*
27. *Рішення ЄСПЛ від 11 листопада 2004 р. у справі «Ташкін та інші проти Туреччини» (№ 46117/99).*
28. *Рішення ЄСПЛ від 9 червня 2005 р. у справі «Фадєєва проти Російської Федерації» (№ 55723/00).*
29. *Рішення ЄСПЛ від 10 травня 2011 р. у справі «Дубецька та інші проти України» (№ 30499/03).*
30. *Рішення ЄСПЛ від 3 квітня 2007 р. у справі «Мірошниченко проти України» (№ 10205/04).*
31. *Рішення ЄСПЛ від 19 березня 2014 р. у справі «Юрій Волков проти України» (№ 45872/06).*
32. *Рішення Великої палати ЄСПЛ від 28 липня 1999 р. у справі «Селмуні проти Франції» (№ 25803/94).*
33. *Рішення ЄСПЛ від 12 березня 2009 р. у справі «Сергій Волосюк проти України» (№ 1291/03).*

References:

1. *The Universal Declaration of Human Rights. – [Elektronniy resurs] - Rezhim dostupa: www.ohchr.org/EN/UDHR/.../UDHR.../eng.pdf.*

2. *European Convention of Human Rights. European Court of Human Rights. Council of Europe. F – 67075. Strasbourg cedex. – 55 s.*
3. *Kosta Zh.-P. Rol mizhnarodnykh sudiv ta inssykh organiv derzhavnoi vlady u zakhysti prav ludyny v Evropi (vystup na Miznarodniy konferentsii) / Zhan-Pol Kosta // Pravo Ukrainy. – 2011. – № 7. – S. 11-15.*
4. *Decision of ECHR from January, 9, 1979 in business Airey against in Ireland, A-32.*
5. *Decision of ECHR from July, 7, 1989 in business Soering against in the United Kingdom, A- 161.*
6. *Decision of ECHR from April, 4, 2006 in business SergeShevchenko against in Ukraine, no.32478/02.*
7. *Decision Grand Chamber of ECHR from June, 6, 2005 in business Nachova and Others against in Bulgaria, no.no. 43577/98, 43579/98.*
8. *Decision of ECHR from June, 13, 1979 in business Marckx against in Belgium, no. 6833/74.*
9. *Decision of ECHR from August, 13, 1981 in business Young, James and Webster against in the United Kingdom, no.no. 7601/76, 7806/77.*
10. *Decision Grand Chamber of ECHR from June, 30, 2009 in business Verein gegen Tierfabriken Schweiz VgT against in Switzerland, no. 32772/02.*
11. *Decision of ECHR from March, 16, 2000 in business Özgür Gündem against in Turkey, no. 23144/93.*
12. *Decision of ECHR from February, 29, 2000 in business Fuentes Bobo against in Spain, no. 39293/98.*
13. *Decision of ECHR from May, 13, 1980 in business Arttico against in Italy, no. 6694/74.*
14. *Decision of ECHR from October, 5, 2006 in business Zakharov against in Russia, no. 14881/03.*
15. *Decision of ECHR from November, 2, 2006 in business Volokhy against in Ukraine, no. 23543/02.*

16. *Decision of ECHR from August, 2, 1984 in business Malone against in the United Kingdom, A-82.*
17. *Decision of ECHR from April, 29, 2003 in business Dankevich against in Ukraine, no. 40679/98.*
18. *Decision of ECHR from March, 30, 2004 in business Merit against in Ukraine, no. 66561/01.*
19. *Decision of ECHR from March, 28, 2006 in business Melnyk against in Ukraine, no. 23436/03.*
20. *Decision of ECHR from September, 6, 2005 in business Gurepka against in Ukraine, no. 61406/00.*
21. *Decision Grand Chamber of ECHR from October, 26, 2000 in business Kudla against in Poland, no. 30210/96.*
22. *Decision of ECHR from August, 16, 2013 in business Garnaga against in Garnaga against in Ukraine, no. 20390/07.*
23. *Decision of ECHR from January, 15, 2010 in business Yuriy Nikolaevich Ivanov against in Ukraine, no. 40450/04.*
24. *Decision of ECHR from June, 21, 1999 in business Nevmerzhitsky against in Ukraine, no. 54825/00.*
25. *Decision of ECHR from September, 6, 2005 in business Salov against in Ukraine, no. 65518/01.*
26. *Decision of ECHR from November, 16, 2004 in business Moreno Gomes against in Spain, no.4143/02.*
27. *Decision of ECHR from November, 10, 2004 in business Taskin and Others against in Turkey, no. 46117/99.*
28. *Decision of ECHR from June, 9, 2005 in business Fadeyeva against in Russia, no. 55723/00.*
29. *Decision of ECHR from May, 10, 2011 in business Dubetska and Others against in Ukraine, no. 10205/04.*

30. *Decision of ECHR from April, 3, 2007 in business Myroshnychenko against in Ukraine, no. 10205/04.*

31. *Decision of ECHR from March, 19, 2014 in business Yuriy Volkov against in Ukraine, no. 45872/06.*

32. *Decision Grand Chamber of ECHR from August, 28, 1999 in business Selmouni against in France, no. 25803/94.*

33. *Decssion of ECHR from March, 12, 2009 in business Sergey Volosyuk against in Ukraine, no. 1291/03.*

УДК: 347.99 : 342.34

ПРОПОРЦІЙНІСТЬ В РОБОТІ СУДУ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ДЕМОКРАТІЄЮ

кандидат юридичних наук, Музичук К. С.

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Україна,
Луцьк

Дослідження значення принципу пропорційності у дотриманні демократії: якщо державні органи, обрані суспільством, обмежують права конкретної особи, то це може здійснюватись в інтересах суспільства; особа, конкретне право якої обмежене, не позбавлена цього права: мінімум звуження не менший за обов'язковий конвенційний рівень відповідно до легітимної мети. Помічено, що ЄСПЛ тлумачить принцип пропорційності як необхідність пошуку справедливого балансу між загальними інтересами суспільства та вимогами фундаментальних прав конкретної особи; мають бути витримані розумні пропорції між використаними засобами і досягнутими цілями. З'ясовано, що Суд розглядає справедливий баланс інтересів суспільства і особи як вимогу демократії.

Ключові слова: демократія, принцип пропорційності, інформаційні права і свободи людини.

Музычук Е. С. Принцип пропорциональности в работе Суда и его связь с демократией / Восточноевропейский национальный университет имени Леси Украинки, Украина, Луцк.

Исследование значения принципа пропорциональности в соблюдении демократии: если государственные органы, избранные обществом, ограничивают права конкретной личности, то это может осуществляться в интересах общества; личность, конкретное право которой ограничено, не лишена этого права: минимум ограничения не меньший чем обязательный конвенционный уровень соответственно легитимной цели. Замечено, что ЕСПЧ толкует принцип пропорциональности как необходимость поиска справедливого баланса между общими интересами общества и требованиями фундаментальных прав конкретной личности; должны быть соблюдены разумные пропорции между использованными средствами и достигнутыми целями. Установлено, что Суд рассматривает справедливый баланс интересов общества и личности как требование демократии.

Ключевые слова: демократия, принцип пропорциональности, информационные права и свободы человека.

Muzychuk E. S. The Principle of Balance in Court Work and Correlation with Democracy / Lesya Ukrainka Eastern European University, Ukraine, Lutsk.

The research considers the importance of principle of Balance for the observance of democracy. It has been proved that, when the state bodies, elected by the people, restrict the individual rights it may be done in the public interests and a person, the specific legal right of which is restricted, is not deprived of it –it is a minimum constriction of the right which is not narrower than a mandatory conventional level in assordance with the legal goal. It has been emphasized that ECPL (European Court on Human Rights) interprets the principle of balance as a necessity of searching a fair balance between the general interests and the demand for the fundamental rights for a concrete individual; reasonable proportions should be observed concerning the means used and the goals achived. It has been

concluded that Court considers a fair balance of the public interests and the interests of an individual as the basic requirement of democracy.

Key words: democracy, the Principle of Balance, informative rights and freedoms of man.

Вступ. Використання принципу пропорційності, виробленого Судом, у вітчизняному судочинстві дає змогу забезпечити справедливий баланс між загальними інтересами суспільства та правом особи відповідно до легітимної мети. Тим самим, закладається підґрунтя у побудові справедливого, демократичного суспільства.

Проблеми, пов'язані з принципом пропорційності, досліджували С. В. Шевчук, В. І. Манукян, П. М. Рабінович та інші науковці. Вони розкривали правову сутність цього принципу на основі вивчення окремих, розрізнених справ ЄСПЛ, а тому їх результати характеризувалися епізодичністю.

Формулювання мети статті та завдань. Нами була поставлена мета вивчити ті рішення ЄСПЛ, пов'язані з інформаційними правами і свободами людини. В межах цієї системи рішень Суду вивчалась еволюція принципу пропорційності, встановлювався його зв'язок із демократією.

Виклад основного матеріалу статті. Правова суть принципу пропорційності зрозуміла з позиції демократії: у демократичному суспільстві державні органи обрані суспільством і їх мета – захист прав і свобод людини; якщо держава обмежує права конкретної особи, то це вона здійснює в інтересах суспільства. Сказане не означає, що особа, права якої обмежені, залишається без прав; її конкретне право звужене («зменшене») частково: мінімум звуження не менший за обов'язковий конвенційний рівень. У наслідок конвенційне право за змістом збережене, а держава виступає захисником суспільства. Сказане породжує справедливий (розумний) баланс

між загальними інтересами суспільства і правом індивіда відповідно до легітимної мети.

Обмеження державою певних прав допускається, коли мета можливого обмеження чітко встановлена в законі (легітимна) і здійснюване обмеження забезпечує баланс інтересів суспільства й особи.

Принцип пропорційності полягає в забезпеченні рівноваги між правами окремого індивіда та суспільними або державними інтересами; настільки засоби захисту інтересів одних осіб не порушують права інших і є пропорційними для досягнення легітимної мети [1, с.46]. *«...визначення справедливої рівноваги використовується як засіб, спрямований на благо обох сторін»* [2, п.86].

Прецедент ЄСПЛ тлумачить цей принцип так: *«в основі всієї Конвенції лежить пошук справедливого балансу між загальними інтересами суспільства та вимогами фундаментальних прав окремої особи ... Тому мають бути витримані розумні пропорції між використаними засобами і досягнутими цілями»* [3, п.28].

Про те, що Суд практично в кожній справі проводить оцінку справедливого балансу інтересів суспільства й особи (вимога демократії) засвідчує такий прецедент: *«... Незважаючи на доводи заявника, суди не визнали, що у справі, яку вони розглядали, мав місце конфлікт між правом на свободу вираження поглядів і необхідністю захисту репутації та прав інших осіб, не кажучи вже про необхідність забезпечення балансу інтересів, про які йдеться (див. [4, п.50])»*.

Отже, національні суди не навели відповідних і достатніх підстав для свого висновку про те, що висловлювання, яке було приписано заявникові, мало наклепницький характер для позивачів.

Не зважаючи на те, що застосовані до заявника санкції (національний суд зобов'язав заявника принести вибачення за образу і опублікувати в газеті

спростування – К. М.) були незначними, Суд вважає, що це не може компенсувати зазначений недолік.

... мало місце порушення ст.10 Конвенції» [5, пп.50, 53].

Оцінити законність обмеження конвенційних прав людини державою мають національні суди; їм належить основна функція в забезпеченні дотримання державою принципу пропорційності. *«...свобода оцінювання, тим не менше, йде пліч-о-пліч з Європейським наглядом. Тому Суд повинен впевнитись, чи були надані Урядові межі розсуду перевищені, тобто чи було доктрину *ultra vires* (хоча і законну саму по собі) застосовано ... з урахуванням принципу пропорційності» [3, п.29].*

На думку дослідника прецедентів С. В. Шевчука, принцип пропорційності – це вимога, щоб захід, який вживається, був пропорційним меті цього заходу [6, с.478].

Узагальнивши наведені вище правові аргументи та прецедентну практику Суду, стверджуємо, що принцип пропорційності – це вимога Конвенції, яка ставиться до вживаного державою заходу з обмеження прав людини, пропорційно до мети цього заходу з обов'язковим дотриманням балансу інтересів суспільства та індивіда.

Легітимними цілями статті 8 Конвенції є інтереси національної та громадської безпеки чи економічний добробут країни, запобігання заворушенням чи злочинам, захист здоров'я чи моралі або захист прав і свобод інших осіб [7]. Приклади врахування ЄСПЛ легітимності мети за статтею 8 Конвенції:

1. Із місць ув'язнення лист відправлено незаконним способом (в обхід дискреційних органів), адресований органіві державної влади, до відання якого належить установа, у якій заявника тримали під вартою. *«Тобто цей лист не погрожував ризику перешкоджання правосуддю з боку заявника чи будь-якого потенційного ризику... До того ж, заявник ... відносно незначне*

правопорушення, тим часом як йому призначили за це найсуворіше дисциплінарне покарання.

За цих обставин Суд вважає, що в справі, яка розглядається – навіть якщо врахувати звичайні та обґрунтовані вимоги режиму тримання під вартою, – відповідні посадові особи вийшли за межі наданої їм свободи розсуду і що втручання не було пропорційним» [8, пп. 91–92].

2. «Суд зауважує, що стаття 31 Конституції України, стаття 187 Кримінально-процесуального кодексу України та стаття 8 Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність" передбачають можливість накладення арешту на кореспонденцію в ході кримінального провадження та оперативно-розшукової діяльності.

Таким чином, існувала законна підстава для такого втручання» [9, п.46].

3. «...Суд визнає, що втручання переслідувало правомірні цілі за змістом статті 8 п.2, а саме попередження злочину та захист прав інших осіб, зокрема, честі судді, якому був адресований лист (з погрозами – К. М.)» [10, п.36].

4. «Суд зважує, що можливість отримувати посилки чи бандеролі кожні 6 тижнів може бути розцінена як такий баланс, беручи до уваги, що адміністрація слідчого ізолятора забезпечує одяг, їжу та медикаменти для всіх ув'язнених протягом позбавлення волі. На додаток Суд посилається на свідчення Уряду, що немає обмежень для родичів надсилати ув'язненим гроші, щоб придбати продукти харчування в магазині слідчого ізолятора.

На фоні цих обставин та маючи на увазі межі розсуду, що має Уряд при врегулюванні в'язничного життя, Суд зауважує, що заходи були пропорційні меті запобігання заворушенням чи злочинам» [11, пп. 17–18].

Легітимними цілями статті 10 Конвенції є інтереси національної безпеки, територіальна цілісність або громадська безпека, запобігання заворушенням чи злочинам, охорона здоров'я чи моралі, захист репутації

прав і свобод інших осіб, запобігання розголошенню конфіденційної інформації або підтримання авторитету і безсторонності суду [7].

Приклади врахування ЄСПЛ легітимної мети за статтею 10 Конвенції:

1. *«Суд погоджується з Урядом, що втручання, яке є предметом спору, переслідувало законну мету – забезпечення виборців правдивою інформацією в ході президентської кампанії 1999 р»* [12, п.110].

2. Заявник надіслав листи до КРУ і прокуратури щодо зловживань пані П.

«Суд вважає незаперечним те, що засудження заявника за наклеп за частиною третьою статті 125 Кримінального кодексу становило втручання в його права, гарантовані статтею 10 Конвенції, і таке втручання було здійснене згідно до закону і переслідувало легітимну мету – захистити репутацію пані П» [13, п.44].

Держава не може втручатись у права й основоположні свободи людини лише на основі того, що втручання допустиме у законодавстві. Сказане може призвести до свавілля державних органів: права і свободи людини можуть бути обмежені коли завгодно й на будь-який термін. Це, своєю чергою, зведе вимоги демократії (наприклад, розвиток прав і основоположних свобод) нанівець. Щоб запобігти цьому, Суд, керуючись принципом пропорційності, піддає аналізу відповідність двом факторам, які обмежують втручання: винятковості та тимчасовості.

Особливості встановлення Судом винятковості та тимчасовості зрозуміло з прецеденту: *«Суд зауважує, що вимоги "пропорційності" втручання, його винятковий та тимчасовий характер ... положення законодавства ... передбачали механізм ... додержання принципів на практиці.*

...містили вказівки щодо осіб, до яких застосовуються ці заходи, обставини, за яких вони вживаються, та строків, які мають бути встановлені такими, щоб забезпечити відповідний захист від неналежного втручання органів державної влади...» [9, п. 51].

Отже, винятковість і тимчасовість державного втручання – алгоритм контролю суспільства за втручанням державних органів. Підтвердженням сказаному слугує прецедент: *«...Суд зауважує, що вимоги "пропорційності" втручання, його винятковий та тимчасовий характер передбачені у статті 31 Конституції та статті 9 Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність"»* [9, п. 51].

Окрім факторів винятковості та тимчасовості, які беруться до уваги під час встановлення пропорційності втручання, Суд рекомендує ще й інші: *«Природа та суворість покарання також є факторами, які слід брати до уваги під час визначення пропорційності втручання* [14, п.37; 15, п.69]. *Більше того, домінуюча позиція, яку посідає Уряд, змушує його більш зважено вдаватися до кримінальних проваджень, зокрема в тих випадках, коли є змога вдатися до інших засобів у відповідь на невиправдані нападки чи критику його противників за дифамаційні звинувачення, що позбавлені підстав чи небросовісно сформульовані, залишається правом органів влади відповідної держави як гарантів громадського порядку»* [16, п.46].

Для розуміння практики Суду в оцінюванні законності державного втручання відповідно до принципу пропорційності корисно ознайомитись з кількома прикладами.

Приклад 1. *«... Суд вважає, що звинувачення заявника (за висловлені в пресі думки – К. М.) та покарання у вигляді 2 років позбавлення волі з позбавленням права займати посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих функцій у засобах масової інформації, строком на 2 роки, призначене за наслідком судового розгляду, що тривав декілька років, могли мати "охолоджуючий ефект" для свободи вираження заявника ...*

З огляду на вищезазначене, Суд доходить висновку, що обґрунтування, надане Урядом, є недостатнім для того, щоб продемонструвати, що оскаржуване втручання було пропорційним переслідуваній законній меті. Отже, воно не було "необхідним в демократичному суспільстві".

...мало місце порушення ст.10 Конвенції» [17, pp.57–59].

Приклад 2 (морський військовий журналіст п. Пасько надав інформацію про діяльність газети «Бойова вахта» японським журналістам. Усі контакти з японськими журналістами він здійснював із власної ініціативи й не доповідав керівництву. Військовий трибунал Тихоокеанського флоту засудив військового журналіста строком на 4 роки).

«...Суд відзначив, що п. Пасько, як військовослужбовець у званні офіцера, був пов'язаний обов'язком зважувати все, що стосувалось виконання його професійних завдань. Національні суди ретельно оцінили аргументи заявника... Суди встановили, що п.Пасько зібрав та зберігав з метою передачі іноземним громадянам інформацію військового значення, яка визначалася як таємна та могла заподіяти значної шкоди національній безпеці... Суд підкреслив те, що заявника було засуджено за зраду не як журналіста, а як офіцера Збройних сил.

... Суд визнав, що національні суди досягли належного балансу (пропорційності) між ціллю гарантування національної безпеки та засобами, використаними державою для цього. Такими засобами було засудження заявника та призначення йому покарання, яке, втім, виявилось м'яким і значно нижчим від мінімальної межі, встановленої законом.

...Суд постановив, що не було порушення ст.10 Конвенції» [18, pp. 85–88].

Приклад 3. *«... платна реклама на телебаченні була для неї (йдеться про Партію пенсіонерів – К. М.) єдиною можливістю заявити про себе громадськості шляхом цього засобу масової інформації. ...конкретна спірна реклама, а саме коротка характеристика Партії пенсіонерів і заклик голосувати за неї на майбутніх виборах, не містила елементів, здатних знизити якість політичної дискусії чи зачепити будь-які чутливі питання. За подібних обставин прямий і потужний вплив телебачення не може виправдати заборону та штраф, накладений на компанію "ТВ вест". Таким*

чином, була відсутня розумна пропорційність правомірної мети заборони і засобів, використаних для її досягнення. Обмеження, які заборона та штраф наклали на здійснення заявниками права на свободу вираження поглядів, відповідно, не може розглядатись як необхідне в демократичному суспільстві, не дивлячись на свободу розсуду, яка надана національним владам.

... У справі мало місце порушення вимог статті 10 Конвенції» [19, п.78].

Висновок. Принцип пропорційності, вироблений Судом, забезпечує справедливий (розумний) баланс між загальними інтересами суспільства і правом індивіда відповідно до легітимної мети. Цей принцип надає змогу державі обмежувати певні права людини (зокрема, інформаційні) в інтересах суспільства. При цьому мінімум звуження права особи не може бути меншим за конвенційний рівень. Справедлива рівновага, про яку йдеться, використовується як засіб, спрямований на благо обох сторін. Дотримання цього принципу є вимога демократії; принцип передбачений Конвенцією і розвинутий Судом в багатьох рішеннях. Суд допускає обмеження за принципом пропорційності на основі факторів винятковості та тимчасовості, які забезпечують відповідний захист прав людини від свавільного втручання держави (це і є характерною особливістю демократичного суспільства). На перспективу подальших розвідок виносимо тлумачення цього принципу Судом у справах останніх років.

Література:

1. Рішення ЄСПЛ від 2 серпня 1984 р. у справі «Мелоун проти Сполученого Королівства» (серія А, № 82).
2. Рішення ЄСПЛ від 22 лютого 2005 р. у справі «Новоселецький проти України» (№ 47148/99).

3. Рішення ЄСПЛ від 1 червня 2006 р. у справі «Федоренко проти України» (№ 25921/02).
4. Рішення ЄСПЛ від 2 жовтня 2008 р. у справі «Томаш Волек, Рафаль Каспров і Яцек Ленський проти Польщі» (№ 25921/02).
5. Рішення ЄСПЛ від 20 серпня 2010 р. у справі «Мирський проти України» (№ 7877/03).
6. Шевчук С. В. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. – Вид. 2-е, випр., доп. – К.: Реферат, 2007. – 848 с. – ISBN 978-8058-26-4.
7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод з поправками, внесеними відповідно до положення Протоколів №№ 11 та 14 з Поправками №№ 1, 4, 6, 7, 12 та 13. – Страсбург: Секретаріат Європейського суду з прав людини. – 2014. – 24 с. – (Український переклад).
8. Рішення ЄСПЛ від 12 березня 2009 р. у справі «Сергій Волосюк проти України» (№ 1291/03).
9. Рішення ЄСПЛ від 2 листопада 2006 р. у справі «Волохи проти України» (№ 23543/02).
10. Рішення ЄСПЛ від 16 грудня 1992 р. у справі «Німіц проти Німеччини» (серія А, № 251В).
11. Рішення ЄСПЛ від 29 квітня 2002 р. у справі «Хохлич проти України» (№ 41707/98).
12. Рішення ЄСПЛ від 6 вересня 2005 р. у справі «Салов проти України» (№ 65518/01).
13. Рішення ЄСПЛ від 19 травня 2009 р. у справі «Марченко проти України» (№ 4063/04).
14. Рішення Великої палати ЄСПЛ від 8 липня 1999 р. у справі «Джейлан проти Туреччини» (№ 23556/04).
15. Рішення ЄСПЛ від 2 лютого 2001 р. у справі «Таммер проти Естонії» (№ 41205/98).

16. Рішення ЄСПЛ від 23 квітня 1992 р. у справі «Кастельс проти Іспанії» (№ 11798/85).

17. Рішення ЄСПЛ від 10 серпня 2006 р. у справі «Ляшко проти України» (№ 21040/02).

18. Рішення ЄСПЛ від 22 жовтня 2009 р. у справі «Пасько проти Російської Федерації» (№ 69519/01).

19. Рішення ЄСПЛ від 11 грудня 2008 р. у справі «Компанія "ТВ вест АС" та "Ругаланд пенсьоністпарті" проти Норвегії» (№ 21132/05).

References:

1. Decision of ECHR from August, 2, 1984 in business Malone against in the United Kingdom, A-82.

2. Decision of ECHR from February, 22, 2005 in business Novoseleckiy against in Ukraine, no. 47148/99.

3. Decision of ECHR from June, 1, 2006 in business Fedorenko against in Ukraine, no. 25921/02.

4. Decision of ECHR from October 2, 2008 in business Tomasz Wolek, Rafal Kaspro and Jacek Leski against in Poland, no. 20953/06.

5. Decision of ECHR from August, 20, 2010 in business Myrskyi against in Ukraine, no. 7877/03.

6. Shevchuk S. V. Sudovyy zakhyst prav ludyny: Praktyka Yevropeyskogo Sudy z prav ludyny u konteksti zakhidnoyi tradytsiyi. – Vud.2-e, vypr., dop. – K.: Referat, 2007. – 848 s. – ISBN 978-966-8058-26-4.

7. European Convention of Human Rights. European Court of Human Rights. Council of Europe. F – 67075. Strasbourg cedex. – 55 s.

8. Decision of ECHR from March, 12, 2009 in business Sergey Volosyuk against in Ukraine, no. 1291/03.

9. Decision of ECHR from November, 2, 2006 in business Volokhy against in Ukraine, no. 23543/02.

10. *Decision of ECHR from December, 16, 1992 in business Niemietz against in Germany, A-251B.*
11. *Decision of ECHR from April, 29, 2002 in business Khoklich against in Ukraine, no. 41707/98.*
12. *Decision of ECHR from September, 6, 2005 in business Salov against in Ukraine, no. 65518/01.*
13. *Decision of ECHR from May, 19, 2009 in business Marchenko against in Ukraine, no. 4063/04.*
14. *Decision of the Grand Chamber of the ECHR from July, 8, 1999 in business Ceylan against in Turkey, no. 23556/04.*
15. *Decision of the ECHR from February, 2, 2001 in business Tammer against in Estonia, no. 41205/98.*
16. *Decision of ECHR from April, 23, 1992 in business Castells against in Spain, no. 11798/85.*
17. *Decision of ECHR from August, 10, 2006 in business Lyachko against in Ukraine, no. 21040/02.*
18. *Decision of ECHR from October, 22, 2009 in business Pasko against in Russia, no. 69519/01.*
19. *Decision of ECHR from December, 11, 2008 in business TV vest AS and Rogaland Pensjonistparti against in Norway, no. 21132/05.*

УДК: 347.99 : 342.34

ПРИНЦИП ПЕРЕДБАЧУВАНOSTІ В РОБОТІ СУДУ ЯК ВАЖЛИВА ВИМОГА ДЕМОКРАТІЇ

кандидат юридичних наук, Музичук К. С.

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Україна,
Луцьк

Дослідження значення принципу передбачуваності у дотриманні демократії: закон, що дозволяє обмеження прав, має бути чітким та

зрозумілим, бо з його допомогою суспільство контролює правильність дій держави. З'ясовано зв'язок цього принципу з принципом верховенства права: у законі, який надає власний розсуд, мають бути вказані межі втручання; відсутність останніх призводить до свавілля держави. Обґрунтовано, що суди, надаючи дозвіл на обмеження певних прав, мають вимагати достатні гарантії від можливих зловживань. Помічено, що у випадку, коли обмеження не прописане в законодавстві, національні суди повинні спиратись як на писане право (Конвенцію), так і на неписане (прецеденти Суду). Доведено, що попри різне визначення виразу «передбачено законом» в законодавстві різних країн, суди на перший план повинні винести відстоювання ідеалів демократії.

Ключові слова: демократія, принцип передбачуваності, інформаційні права і свободи людини.

Музычук Е. С. Принцип предсказуемости в работе Суда как важнейшее требование демократии / Восточноевропейский национальный университет имени Леси Украинки, Украина, Луцк

Исследование значения принципа предсказуемости для соблюдения демократии: закон, который позволяет ограничение прав, должен быть четким и понятным, ибо с его помощью общество контролирует правильность действий государства. Установлено связь этого принципа с принципом верховенства права: в законе, который предлагает собственное усмотрение, должны быть указаны пределы вмешательства; отсутствие последних приводит к произволу государства. Обосновано, что суды, разрешая ограничение определенных прав, должны требовать достаточных гарантий от возможных злоупотреблений. Замечено, что в случае, когда ограничение не отображено в законодательстве, национальные суды должны опираться как на писанное право (Конвенция), так и на неписанное (прецеденты Суда).

Ключевые слова: демократия, принцип предсказуемости, информационные права и свободы человека.

Muzychuk E. S. The Principle of Predictability in the Court Work as Important Demand of Democracy / Lesya Ukrainka Eastern European University, Ukraine, Lutsk

The research considers the importance of principle of Predictability for the observance of democracy. The law, permitting the restriction of rights, must be clear and understandable. The emphasis has been laid on the close links of this principle with the rule of Law principle: in the law, which allows its discretion, there should be defined the limits of intrusion, the lack of the latter leads to the arbitrary despotism of a state. It has been proved that courts, giving permission for restriction of certain rights, ought to have sufficient guarantees against possible misapplications. It has been stressed that in case, when the restriction is not prescribed in legislation, the courts must refer either to Convention or court precedents. Despite different definitions of the phrase "provided by law" existing in legislature of different countries, the courts must primarily uphold the ideals of democracy.

Key words: democracy, the Principle of Predictability, informative rights and freedoms of man.

Вступ. Україна, обравши напрям розвитку на демократію, повинна дотримуватись демократичних цінностей аналогічно з країнами стійкої демократії. Це унеможливить будь-яке свавілля держави відносно прав людини та її основоположних свобод. Проблеми, пов'язані із принципом передбачуваності, піднімались науковцями С. В. Шевчуком, В. І. Манукяном, П. М. Рабіновичем та іншими вченими. Проте, тлумачення згаданого принципу ними пропонувалось на основі вивчення розрізнених справ ЄСПЛ, а тому носили епізодичний характер (хоча і вагомий).

Формулювання мети статті та завдань. Нами поставлена мета з'ясувати правову сутність принципу передбачуваності з позиції демократії, встановити зв'язок цього принципу із принципом верховенства права, показати часову

еволюцію згаданого принципу відповідно до умов сьогодення. Щоб уникнути епізодичності розгляду поставлених завдань, було вирішено їх розгляд здійснювати в системі інформаційних прав і свобод людини.

Виклад основного матеріалу. Правова суть принципу передбачуваності в тому, що до законів, які використовують влади держав-підписантів Конвенції [1] для обмеження прав та основоположних свобод людини, Суд в усіх справах ставить вимогу передбачуваності. Вона включає *«...передбачуваність відповідних заходів. Та чи інша норма не може вважатись "законом", якщо вона не сформульована з достатньою чіткістю щоб громадянин міг регулювати свою поведінку: він повинен мати можливість – за необхідності за належної правової допомоги – передбачити наслідки, до яких може привести певна дія»* [2, п.48; 3, п.34; 4, п.56; 5, п.49]. Інший прецедент тлумачить: *«...яка (особа – К.М.) повинна передбачити його наслідки (закону – К.М.) для себе...»* [6, п. 25; 7, п. 155].

Суттєво, що принцип передбачуваності не виконується як абсолют. Так, у справі «Крюслен проти Франції» [8, п. 30], де судові слідчі за дозволом суду перехопили інформацію з телефону третьої особи, ця особа не може в абсолютній формі передбачити факт прослуховування для коректування власних дій. Ураховуючи наведену ситуацію, Суд уточнює: *«Рівень передбачуваності значною мірою залежить від змісту заходу, сфери, яку він має охопити, а також кількості та статусу тих, кого він стосується»* [2, п. 49; 9, п. 68].

Згаданий принцип не відображений у ЄКПЛ; він є наслідком тлумачення Конвенції Судом і ним органічно використовується на практиці. Його правову сутність і динаміку видно з низки прецедентів. Зокрема: *«Суд відзначив, що слово "закон" у формулі "передбачено законом" охоплює не лише статuti, але й неписане право. Відповідно, Суд не надає уваги тій обставині, що інститут неповаги до суду є дітищем загального права, не відноситься до "передбачений законом" лише на тій підставі, що воно не*

закріплене в законодавстві, то це позбавляє державу-учасника Конвенції, де діє загальне право (*common law*), захисту статтю 10 п. 2 і підрубує самі корені правової системи цієї держави. Це явно суперечило б намірам творців Конвенції» [10, п. 47].

На основі розглянутого прецеденту стверджуємо, що передбачуваність закону (його юридична визначеність) стосується і писаного, і неписаного права, по-перше. По-друге, хоча передбачуваність не прописана в системі загального права, її потрібно там вбачати, оскільки вона породжена нормами Конвенції. У притилежному разі, тобто коли результати використання закону не дають змогу передбачити результат його дії за конкретних умов, є серйозна загроза свавілля, тобто порушення норм демократії.

Бачимо й те, що прецедентом визнається не обов'язковість у кожному законі використання формули «передбачено законом». Допускається її відсутність. Цю «відсутність» можна замінити іншою формулою, а саме: «відповідність нормам демократії».

В інших прецедентах теж прослідковується розвиток принципу передбачуваності: *«Недостатньо, щоб оспорюване втручання належало до категорії винятків, перерахованих у п.2 статті 10, недостатньо і те, що втручання відбулось із-за того, що зміст статті виявився в сфері дії правової норми, що втручання було необхідним із врахуванням фактів і обставин конкретної розглядуваної ним справи»* [Там само, п. 65].

З наведеного випливає, що передбачуваність Судом встановлюється на основі оцінки фактів і обставин розглядуваної справи, тобто на основі того, на скільки державне втручання допустиме в межах демократії.

Приклад (щодо часу подання скарги до касаційної інстанції): *«Загалом Суд доходить висновку, що заявниця та її представник діяли у справі з належною сумлінністю та що не було вини заявниці в тому, що вона не подала касаційну скаргу в межах строку, встановленого законодавством ... Суд зазначає, що за обставин цієї справи застосування процесуальних*

обмежень національним судом не було очевидним та передбачуваним для заявниці і тому не відповідало принципу юридичної визначеності» [11, п. 47].

Приклад. «В світлі цих обставин Суд доходить висновку, що обмеження ... не були передбачуваними, щоб відповідати вимогам другого параграфу статті 8 Конвенції, оскільки заявник не міг знати з впевненістю, чи застосовувались до нього обмеження ... стосовно кількості посилок та бандеролей, які ув'язненим було дозволено отримувати від родичів.

Суд зауважує, що Інструкція була внутрішнім документом, який не був доступний громадськості ...

Суд має взяти до уваги логічну проблему, яка включає обробку необмеженої кількості посилок, що надходять до пенітенціарної установи, в цій справі – в установі утримувалось більше 3 тисяч в'язнів ... В той же час має бути дотриманий необхідний баланс між інтересами безпеки і правом ув'язненого підтримувати контакти з зовнішнім світом. ... заходи були пропорційні меті запобігання заворушенням та злочинам. ... статтю 8 Конвенції ... порушено не було» [12, пп. 13–14, 20, 22, 23].

Хоча принцип передбачуваності не виконується як абсолют, потребу в ньому можна пояснити на основі цінностей демократичного суспільства; зокрема, щоб держава могла прозвітуватись перед суспільством про законність втручання (наприклад, прослуховування). Саме для громадянського суспільства закон, що дозволяє санкції щодо телефонних розмов, має бути чітким та зрозумілим; з допомогою цього закону суспільство контролює правильність дій держави. Підтвердженням сказаному слугує прецедент: «...формулювання закону мають бути достатньо чіткими та зрозумілими для того, щоб надати громадянам необхідну інформацію відносно обставин та умов, при яких публічній владі надаються повноваження для таємного та потенційно небезпечного втручання в здійснення права індивіда на повагу до його особистого життя та кореспонденції» [8, п. 30].

В окремих справах Суду знаходимо те, що обмеження прав людини та основоположних свобод дозволено державам на власний розсуд: *«У законі, який надає власний розсуд, мають бути вказані його межі» і «дотримання норм та процедур не обов'язково мають бути вказані в законі»* [13, пп. 88–89]. При цьому власний розсуд державних органів не безмежний, а залежить від конкретної ситуації у справі. Межі свободи розсуду повинні визначатись цінностями демократичного суспільства: *«Оскільки застосування оперативних заходів щодо таємного перехоплення інформації приховано від зацікавлених осіб, рівно як і від широкої громадськості, то якби "закон" надав виконавчій владі право самотійно встановлювати межі розсуду, то він вступив би в протиріччя з принципом верховенства права»* [8, п. 30].

Відсутність чітких меж втручання в національному законодавстві Суд обґрунтовує їх розвитком: *«Необхідні чіткі та детально розроблені правила проведення подібних оперативних заходів, тим більше, що відповідна технологія постійно розвивається та ускладнюється»* [Там само, п. 33].

Достатні гарантії передбачуваності забезпечують державне втручання тільки у вкрай необхідних випадках і при цьому на мінімальному рівні; це є важливою умовою демократії.

Суттєвою особливістю принципу передбачуваності є те, що Суд вимагає надання *«достатніх гарантій можливості різного роду зловживань. Наприклад, ... визначені категорії осіб, телефони яких можуть бути прослухані за постановою Суду, ... визначений характер правопорушень, при якому можливе прослуховування. Ніщо не зобов'язує суддю визначити тривалість даного заходу. ...порядок складення підсумкових протоколів, які фіксують прослухані розмови. ...міри обачності, які повинні прийматися для збереження записів у цілісності та збереженості на випадок перевірки їх суддею чи адвокатом. ...обставини, при яких записи можуть чи повинні бути розмагнічені, ...коли необхідно знищувати плівки з записами»* [Там само, п. 35].

В інших прецедентах Суд і далі продовжує наголошувати на важливості принципу передбачуваності, продовжуючи їх тлумачення: *«Суд знову наголошує на тому, що норму не можна вважати "законом" у контексті пункту 2 статті 10 (995_004), якщо її не сформульовано з достатньою чіткістю, яка дає змогу будь-якій особі – якій за потребою може бути надана відповідна консультація – передбачити достатньою за даними обставинами мірою, наслідки, які може спричинити дана дія. Немає потреби в передбачуваності цих наслідків з абсолютною певністю. Також, незважаючи на бажаність визначеності, її наслідком може виявитися надмірна ригідність, а закон повинен мати здатність відповідати обставинам, що змінюються. Отже, чимало законів формулюються у термінах, які більшою чи меншою мірою є нечіткими і тлумачення та застосування яких є питанням практики»* [14, п.35; 15, п.66; 16, п.55]. Із цього стає зрозумілим, що, попри сталість передбачення наслідків у законах, принцип передбачуваності має відповідати конкретним обставинам, а забезпечити це тлумачення повинні суди.

Хоча принцип передбачуваності вимагає, щоб «закон» надавав змогу кожному прогнозувати наслідки від вчинення певної дії, *«ці наслідки не обов'язково передбачити з абсолютною визначеністю: досвід показує, що це недосяжно. Більше того, хоча визначеність досить бажана, вона може супроводжуватись рисами скам'янілості, тоді як право має володіти здатністю йти в ногу з обставинами, які змінюються. Відповідно, в багатьох законах неминуче використовуються більші чи менші розпливчасті терміни: їх тлумачення та застосування – завдання практики»* [10, п.49]. Цей прецедент ще раз підтверджує, що в основі принципу передбачуваності лежить і загальне право, і прецедентне. Перше визначає постійний складник (незмінний) принципу, а друге – динамічний, саме від якого значною мірою залежить прогрес демократії в питаннях захисту конвенційних прав і свобод людини.

Аналізуючи вираз «передбачено законом» у французькому й англійському текстах пункту 2 статей 9, 10 та 11 Конвенції (*prevues par la loi* та *prescribed by law*), Суд помітив, що коли у французькому тексті той самий вираз використано в п. 2 статті 8 Конвенції, ..., то англійський текст, відповідно, каже по-іншому: «згідно із законом» (*in accordance with the law*), «передбачено правом» (*provided by law*) та «згідно з правом» (*in accordance with law*). У цьому випадку Суд настоює на визнанні аутентичності виразів і пропонує *«дати їм таке тлумачення, яке зблизило б їх наскільки це можливо і сприяло б реалізації цілей та досягненню завдань договору»* [Там само, п. 48]. Інакше кажучи, попри неабсолютну відмінність французького й англійського значення виразу «передбачено законом», суди на перший план повинні винести обстоювання ідей демократії, так, як цього вимагає Конвенція.

Станом на сьогодні неможливо запропонувати єдине визначення принципу передбачуваності. Передбачуваність визначається багатьма правовими параметрами.

Прикладами рішень Суду, в яких є посилання на передбачуваність можуть бути такі:

1. *«Взявши до уваги свою практику щодо вимог чіткості та передбачуваності (див. [17, п.30; 18, п.29]) та з огляду на той факт, що існує значна національна судова практика з цього питання (див. [2, пп.27–31]), Суд вважає, що втручання у право заявника було "передбачене законом" в розумінні п. 2 статті 10 Конвенції»* [Там само, п.50].

2. *«Ступінь чіткості значною мірою залежить від змісту розглядуваної норми, галузі, якої вона торкається, кількості та статусу тих, кому вона адресована [9, п.68; 19, п.36]. Закон, який надає дискреційні повноваження, сам по собі може відповідати вимозі "передбачено законом" за умови, що рамки цих дискреційних повноважень та спосіб їх здійснення*

прописані з достатньою ясністю, щоб передбачити належний захист від свавілля» [20, п.31; 19, п.36].

3. «... Суд підкреслив, що вимога того, що назва газети "відповідала дійсності" (йдеться про російську газету "Листи Президенту" – К. М.), повинна бути заснована на статті закону, яка це чітко прописує ..., Суд встановив порушення ст.10 Конвенції, оскільки дане внутрішньодержавними судами тлумачення вводило нові критерії, які неможливо було передбачити, виходячи з тексту закону, що визначає ситуації, коли в реєстрації назви може бути відмовлено.

... Суд вважає, що втручання в права заявника не було "передбачено законом" за змістом п.2 статті 10 Конвенції.

... мало місце порушення статті 10 Конвенції» [21, п.43; 19, пп.39–40].

4. «Суд зауважує, ... що закон повинен бути передбачуваним що стосується суті та природи застосовуваних заходів.

... Суд доходить висновку, що обмеження, які були накладені Кодексом (йдеться про Виправно-трудоий кодекс – К. М.), згідно з зауваженнями Уряду, не були передбачуваними, щоб відповідати вимогам другого параграфу статті 8 Конвенції, оскільки заявник не міг знати з впевненістю, чи застосовуються до нього обмеження, встановлені Кодексом, стосовно кількості посилок та бандеролей, які ув'язненим дозволено було отримувати від родичів.

... Суд зазначає, що в цих обставинах не можна говорити, що втручання в право заявника стосовно його кореспонденції здійснювалось "відповідно до закону", як того вимагає параграф 2 статті 8 Конвенції. Дійсно, ... Тимчасове положення, затверджене Державним Департаментом та зареєстроване 1 липня 1999 року під № 426/3719 Міністерством юстиції України, яке набрало чинності 11 липня 1999 року і яке було публічним. Однак Тимчасове положення не застосовується до фактів, які відбулись до 11 липня 1999 року.

Таким чином, відбулось порушення статті 8 Конвенції у період між 11 вересня 1997 року (дата набуття чинності Конвенції в Україні – К. М.) до 1 липня 1999 року» [22, пп. 8, 10, 12, 13].

5.(Журналістові п.Гзелю відмовлено у присутності на Світовому економічному форумі).

«... відповідно до судової практики Федерального суду заходи щодо обмеження свободи зборів мають застосовуватись тільки до осіб, котрі ініціюють заворушення. А це аж ніяк не стосувалося п. Гзеля.

Отож, компетентні органи не мали повноважень вдаватися до застосування поліцейного застереження для того, щоб не дозволити заявнику потрапити на Форум. Відтак, втручання у свободу вираження поглядів не було передбачено законом, а тому порушувало ст.10 Конвенції» [23, пп.60–62].

Здійснюючи тлумачення права доступу до суду, Європейський суд стверджує, що це право «не є абсолютним; воно може бути обмеженим, особливо щодо умов прийняття скарги. Тим не менше, право доступу до суду не може бути обмежено ... у такій мірі, що буде порушена сама його сутність. Ці обмеження повинні мати законну мету та бути пропорційними між використаними засобами та досягнутими цілями» [24, п.22].

«Правила регулювання строків подання скарги, безумовно, має на меті забезпечення належного відправлення правосуддя і дотримання принципу юридичної визначеності ... У той же час такі правила в цілому або їх застосування не повинні перешкоджати сторонам використовувати доступні засоби захисту (див. [25, п.45]). Суд підкреслює, оскільки питання стосується принципу юридичної визначеності, це піднімає не лише проблему трактування правових норм у звичному сенсі, а також і проблему недоцільного формулювання процесуальних вимог, яке може перешкоджати розгляду позову щодо суті, тим самим спричиняючи порушення права на ефективний судовий захист» (див. [26, п.37])» [24, п. 23].

На підставі наведеного прецеденту стверджуємо, що, подібно до права на доступ до суду, інформаційні права людини теж можуть обмежуватися. Обмеження не повинні призводити до порушення суті інформаційних прав, здійснюватись із законною метою, пропорційно використаним засобам та досягнутим цілям. Ці обмеження не повинні анулювати доступні засоби захисту. При цьому суди повинні не тільки керуватись чинними правовими нормами, які дозволяють обмеження, а й звести до мінімуму негативний вплив процесуальних вимог. Останнє може перешкоджати розгляду позову по суті, тим самим порушуючи сутність прав, що не допустимо в умовах демократії (звуження інформаційних прав через процесуальні вимоги не передбачено статтями 8 та 10 Конвенції). У цьому полягає «прихована» сторона тлумачення принципу правової (юридичної) визначеності з позиції демократії. Наполягання Суду на тому, що *«... необхідно дослідити, чи можна вважати перебіг строку прогнозованим з точки зору заявниці (заявниця клопотала про дозвіл на касаційне оскарження, яке згідно зі ст. 321 ЦПК (2503-06) визнано неприйнятним вітчизняним судом)»* [Там само, п. 26].

Саме оцінка на прогнозованість наслідків правової події судами й визначає значення процесуального аспекту як складника принципу правової визначеності. На основі правової визначеності можна стверджувати, що, попри відсутність законодавства від нової інформаційної загрози правам людини, можливе державне втручання в межах демократії. Це дасть змогу зберегти сутність прав людини і, принаймні, нейтралізувати інформаційні загрози.

Попри те, що ми не проводили розмежування між принципом передбачуваності та принципом юридичної визначеності, вважаємо другий більш загальним. Розгляд згаданих принципів як один здійснюється лише з тих міркувань, щоб забезпечити єдність писаного права та судової практики.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Принцип передбачуваності ставить до законів держави-учасниці Конвенції вимогу,

щоб кожна особа могла передбачити їх наслідки, а рівень передбачуваності може бути різний і визначається багатьма факторами. Ігнорування цим принципом веде до державного свавілля, що призводить до порушення норм демократії. Передбачуваність встановлюється Судом на основі оцінки фактів і обставин конкретної справи, тобто на допустимості державного втручання в межах демократії. Цей принцип ставить державу в такі умови, щоб вона могла прозвітуватись перед суспільством про законність втручання.

На перспективу подальших розвідок відносимо з'ясування критеріїв оцінки Судом відповідності дотримання принципу передбачуваності в рішеннях ЄСПЛ, прийнятих останнім часом.

Література:

- 1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод з поправками, внесеними відповідно до положень Протоколів №№ 11 та 14 з Протоколами №№ 1, 4, 6, 7, 12 та 13. – Страсбург: Секретаріат Європейського суду з прав людини. – 2014. – 24 с. – (Український переклад).*
- 2. Рішення ЄСПЛ від 29 березня 2005 р. у справі «Українська Прес-Група проти України» (№ 72713/01).*
- 3. Рішення Великої палати ЄСПЛ від 20 травня 1999 р. у справі «Реквен'ї проти Угорщини» (№ 25390/94).*
- 4. Рішення ЄСПЛ від 12 липня 2001 р. у справі «Фелдек проти Словаччини» (№ 29032/95).*
- 5. Рішення ЄСПЛ від 2 листопада 2006 р. у справі «Волохи проти України» (№ 23543/02).*
- 6. Рішення ЄСПЛ від 15 грудня 2015 р. у справі «Михайлюк та Петров проти України» (№ 11932/02).*
- 7. Рішення ЄСПЛ від 29 квітня 2003 р. у справі «Полторацький проти України» (№ 38812/97).*

8. Рішення ЄСПЛ від 24 квітня 1990 р. у справі «Круслен проти Франції» (серія А, № 176 А, В).
9. Рішення ЄСПЛ від 28 травня 1990 р. у справі «Гроппера Радіо АГ та інші проти Швейцарії» (серія А, № 173).
10. Рішення ЄСПЛ від 6 квітня 1979 р. у справі «Санді Таймс проти Сполученого Королівства» (№ 6538/74).
11. Рішення ЄСПЛ від 18 лютого 2011 р. у справі «Мушта проти України» (№ 8863/06).
12. Рішення ЄСПЛ від 29 квітня 2003 р. у справі «Назаренко проти України» (№ 39483/98).
13. Рішення ЄСПЛ від 25 березня 1983 р. у справі «Сільвер та інші проти Сполученого Королівства» (серія А, № 61).
14. Рішення ЄСПЛ від 25 серпня 1998 р. у справі «Гертель проти Швейцарії» (№ 53440/99).
15. Рішення ЄСПЛ від 2 серпня 1984 р. у справі «Мелоун проти Сполученого Королівства» (серія А, № 82).
16. Рішення ЄСПЛ від 28 червня 2001 р. у справі «Об'єднання "Ферайн геген Тьєрфабрікен" проти Швейцарії» (№ 24699/94).
17. Рішення ЄСПЛ від 20 листопада 1989 р. у справі «Маркт Інтерн Верлаг GmbH та Клаус Берманн проти Німеччини» (№ 10572/83).
18. Рішення ЄСПЛ від 24 травня 1988 р. у справі «Мюллер та інші проти Швейцарії» (№ 10737/84).
19. Рішення ЄСПЛ від 27 серпня 2007 р. у справі «Джавадов проти Російської Федерації» (№ 30160/04).
20. Рішення ЄСПЛ від 27 березня 1996 р. у справі «Гудвін проти Сполученого Королівства» (№ 17488/90).
21. Рішення ЄСПЛ від 28 березня 2000 р. у справі «Гаведа проти Польщі» (№ 26229/95).

22. Рішення ЄСПЛ від 29 квітня 2002 р. у справі «Хохлич проти України» (№ 41707/98).
23. Рішення ЄСПЛ від 8 жовтня 2009 р. у справі «Гзель проти Швейцарії» (№ 12675/05).
24. Рішення ЄСПЛ від 28 березня 2006 р. у справі «Мельник проти України» (№ 23436/03).
25. Рішення ЄСПЛ від 28 жовтня 1998 р. у справі «Де Рада Каванілез проти Іспанії» (№ 28090/95).
26. Рішення ЄСПЛ від 25 січня 2000 р. у справі «Мірогалл Есколано та інші проти Іспанії» (№ № 38366/97, 38688/97, 40843/98, 41015/98, 41400/98, 41446/98, 41484/98, 41487/98, 41509/98).

References:

1. *European Convention of Human Rights. European Court of Human Rights. Council of Europe. F – 67075. Strasbourg cedex. – 55 s.*
2. *Decision of ECHR from March, 29, 2005 in business Ukrainian media group against in Ukraine, no.72713/01.*
3. *Decision of the Grand Chamber of ECHR from May, 20, 1999 in business Rekvényi against in Hungary, no. 25390/94.*
4. *Decision of ECHR from July, 12, 2001 in business Feldek against in Slovakia, no. 29032/95.*
5. *Decision of ECHR from November, 2, 2006 in business Volokhy against in Ukraine, no. 23543/02.*
6. *Decision of ECHR from December, 15, 2009 in business Mikhaylyuk and Petrov against in Ukraine, no. 11932/02.*
7. *Decision of ECHR from April, 29, 2003 in business Poltoratskiy against in Ukraine, no. 38812/97.*
8. *Decision of ECHR from April, 24, 1990 in business Kruslin against in France, A-176 A,B.*

9. *Decision of ECHR from May, 28, 1990 in business Groppera Radio AG and Others against in Switzerland, A-173.*
10. *Decision of ECHR from April, 6, 1979 in business The Sanday Times against in United Kingdom, no. 6538/74.*
11. *Decision of ECHR from February, 18, 2011 in business Mushta against in Ukraine, no. 8863/06.*
12. *Decision of ECHR from April, 29, 2003 in business Nazarenko against in Ukraine, no. 39483/98.*
13. *Decision of ECHR from March, 25, 1983 in business Silver and Others against in the United Kingdom, A-61.*
14. *Decision of ECHR from August, 25, 1998 in business Hertel against in Switzerland, no. 53440/99.*
15. *Decision of ECHR from August, 2, 1984 in business Malone against in the United Kingdom, A- 82.*
16. *Decision of ECHR from June, 28, 2001 in business VGT Veryin Gegen Tierfabriken against in Switzerland, no. 24699/94.*
17. *Decision of ECHR from November, 20, 1989 in business Markt Intern Verlag Gmbh and Klaus Bermann against in Germany, A-165.*
18. *Decision of ECHR from May, 24, 1988 in business Muller and Others against in Switzerland, no. 10737/84.*
19. *Decision of ECHR from August, 27, 2007 in business Dzhavadov against in Russia, no. 30160/04.*
20. *Decision of ECHR from March, 27, 1996 in business Goodwin against in the United Kingdom, no. 17488/90.*
21. *Decision of ECHR from March, 28, 2000 in business Gaweda against in Poland, no. 26229/95.*
22. *Decision of ECHR from April, 29, 2002 in business Khoklich against in Ukraine, no.41707/98.*

23. *Decision of ECHR from October, 8, 2009 in business Gsell against in Switzerland, no. 12675/05.*
24. *Decision of ECHR from March, 28, 2006 in business Melnyk against in Ukraine, no. 23436/03.*
25. *Decision of ECHR from October, 28, 1998 in business de Rada Cavanilles against in Spain, no. 28090/95.*
26. *Decision of ECHR from January, 25, 2000 in business Miragall Eskolano and Others against in Spain, no.no. 38366/97, 38688/97, 40843/98, 41015/98, 41400/98, 414446/98, 41487/98, 41509/98.*

РОЗДІЛ II. ПИТАННЯ ФІЛОЛОГІЧНИХ НАУК

УДК 80:22

A16

СОТЕРІОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ «ПРОПОВІДНИКА» («КНИГИ ЕККЛЕЗІЯСТОВОЇ»)

доктор філологічних наук, професор, академік АН ВО України
Абрамович С. Д.

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
Україна, Чернівці

Предметом дослідження у статті є проблема сотеріологічного змісту біблійної книги Проповідника. За мету покладається аналіз структури часу в цьому творі, яка й досі часто сприймається як циклічна. Використовується еволюційна методологія, яка дозволяє підтвердити тезу про формування в цьому творі лінійної концепції часу (עולם – олам; тобто «рух світу до Бога-Творця») – у полеміці з язичницьким уявленням про одвічну й спонтанну циклічність матеріального буття. Ставиться питання про характер

старозавітної віри в майбутнє життя й, відповідно, функцію «шеолу», який розглядається як прообраз католицького Чистилища. Проблема спасіння тут виглядає як звільнення з круговерті тілесного існування; автор також торкається питання про майбутню християнську інтерпретацію Спасителя як про наступний етап утвердження цінності особистості та її сумління. Тим само доводиться унікальна роль Книги Проповідника в формуванні європейського персоналізму, яка, на відміну від «сократичного діалогу», апелює усе ж таки до віри й надії. Це мусить скоригувати низку шаблонних тверджень про «скептицизм» Еклезіяста, які й досі популярні, в той час, коли усі оті «сумніви» є спадщиною вавилонської думки і переосмислені тут полемічно. Утім, сам метод акцентування цінностей автора через широко застосовану діалектику подолання сумнівів (який знайшов подальший розвиток у Талмуді) децю провокує його невірне тлумачення. На думку автора, безперечно, що еклезіястова проповідь і досі широко впливає на практичну свідомість і поведінку європейця.

Ключові слова: біблійна концепція світу й людини, циклічний та лінійний час, спасіння, шеол.

доктор филологических наук, профессор Абрамович С. Д,
Сотериологическая концепция экклесиаста / Каменец-Подольский
национальный университет имени Ивана Огиенко, Украина, Черновцы

Предметом исследования в статье является проблема сотериологического содержания библейской книги Екклесиаста. Целью является анализ структуры времени в этом произведении, которая до сих пор часто воспринимается как циклическая. Используется эволюционная методология, которая позволяет подтвердить тезис о формировании в этом произведении линейной концепции времени (עולם – олам; то есть «движение мира к Богу-Творцу») – в полемике с языческим представлением об извечной и спонтанной цикличности материального бытия. Ставится вопрос о характере ветхозаветной веры в будущую жизнь и,

соответственно, о функции «шеола», который рассматривается как прообраз католического Чистилища. Проблема спасения здесь выглядит как освобождение из круговерти телесного существования; автор также касается вопроса о будущей христианской интерпретации Спасителя как о следующем этапе утверждения ценности личности и ее совести. Тем доказывается уникальная роль Книги Экклезиаста в формировании европейского персонализма, которая, в отличие от «сократического диалога», апеллирует все же к вере и надежде. Это должно скорректировать ряд шаблонных утверждений о «скептицизме Экклезиаста», до сих пор популярных, в то время, когда все эти «сомнения» является наследием вавилонской мысли и переосмыслены здесь полемически. Впрочем, сам метод акцентирования ценностей через широко применяемую диалектику преодоления сомнений (и который нашел дальнейшее развитие в Талмуде) несколько провоцирует его неверное толкование. По мнению автора, бесспорно, что проповедь Экклезиаста и до сих пор широко влияет на практическое сознание и поведение европейца.

Ключевые слова: библейская концепция мира и человека, циклический и линейное время, спасение, шеол.

Ph. D. hab. (filologia), Prof., Abramovych S. D. Soteriologically concept by ecclesiastes / Kamenetz-Podolsk National University n. a. Ivan Ogienko, Ukraine, Chernivtsi

The subject of research in the paper is the problem of the soteriological content of the biblical book of Ecclesiastes. The aim is to analyze the structure of time in this text, which is still often perceived as cyclical. Author uses the evolutionary methodology that confirms the thesis about formation of the linear concept of time there (עולם – olám, the movement of the world to the God-Creator). It contraries to pagan ideas about the eternal and spontaneous recurrence of material existence. Author studies the question of a future life in the Old Testament and, consequently, of the function of Sheol, which is regarded as the prototype of

the Catholic Purgatory too. The problem of Salvation is considered here like a release from the whirl of bodily existence. Author examines the question of the future Christian interpretation of the Savior as the next stage of the approval of the value of the individual and his conscience. That proves a unique role in Ecclesiasties in shaping on European personalism, which, unlike the "Socratic dialogue", still appeals to faith and hope. This should correct of popular stereotyped assertions of "skepticism of Ecclesiastes", which this "doubts" are the legacy of Babylonian thought and rethought polemic here. However, the method by emphasizing the value used the dialectic of overcoming doubt (and which was developed in the Talmud further) provokes of its misinterpretation. According to the author, doubtless that the preaching of Ecclesiastes is still has widely influence on the practical consciousness and behavior of the Europeans.

Keywords: biblical concept of the World and Man, cyclic and linear Time, Salvage, Sheol.

Книга מִלֵּל קֹהֵל (Мегилат КохЕлет) – «Сувій Проповідника», здавна відома нашому читачеві за старовинним грецьким перекладом Септуагінта під назвою «Екклезіаст» (κκλησιαστής), а в українському перекладі – ще й як «Проповідник»¹, зазвичай розцінюється як несподіване для сакрального тексту свідоцтво сумнівів і коливань у вірі. Вже перші рядки цієї книги створюють образ вічного кругообігу речей, що гнітить своєю безглуздістю – тут нема опори для свідомості, яка рефлектує. І автор цієї книги, який представився читачеві, як людина, що мала всю повноту царської влади в Єрусалимі, якби ото й справді розгублений перед цією невідвратною і механічною круговертю, немов останній жебрак: «Рід відходить і рід приходить, земля ж перебуває повіки. Так само і сонце сходить, і сонце заходить і поспішає до свого місця, де має сходити. Вітер віє на південь, і звертає на північ: знай крутиться та й крутиться, повіваючи, та й знов повертається до своїх кругобігів. Усі ріки течуть у море, та море не

наповнюється. До місця, звідки течуть ріки, туди вони повертаються знову. Усякі речі втомлюють людину, а чому - ніхто не каже. Око не насититься баченням, вухо не наповниться слуханням. Те, що було, є те саме, що буде; те, що зробилось, є те саме, що зробиться. Нема нічого нового під сонцем. Як є щось, про що кажуть: «Глянь: ось нове!» - то воно вже давно було у віках, які були перед нами. Немає згадки про минулих, та й про тих, що будуть потім, - не згадають про них ті, що прийдуть опісля» (Проп. 1: 4-11).

Усе це поверхневий або ж тенденційно налаштований читач звичайно приймає за чисту монету, аж до того, що дехто знаходить тут навіть атеїстичний настрій [4, с. 148]. Дослідники, що трактують Екклезіяста як скептика, стомленого повторюваністю речей, складають чимале число². Зосередимося на одному репрезентативному для нашої теми прикладі. Так, А. Єсін, «відомий талановитий літературознавець і культуролог» (як сказано в анотації до його навчального посібника), знаходить в Екклезіяста «сильне втілення циклічного часу – на противагу християнському» [5, с. 96]. Ідея циклічності / лінійності часу справді принципово важлива: адже, строго кажучи, від безвихідної загибелі можна врятуватися не у Часі, який є атрибутом матерії, а у Вічності, що лежить за межами матеріального світу. Але насправді поняття Вічності й ідея порятунку в ній формувалися в юдейській думці довго і важко, та ніколи не відхилялася від головного вектора: עולם(ол'ам); тобто продиктований вдячністю та любов'ю «рух світу до Бога-Творця». Текст Екклезіяста виникає в середостінні найдавніших суперечок про всі ці інтелігібельні речі.

Однак, перш, ніж перейти до розгляду сотеріологічної концепції Книги Екклезіяста, необхідно сказати кілька слів й про методологічні засади підходу до даного матеріалу, і про дослідницькі позиції, що не збігаються з позицією А. Єсіна.

Передусім необхідно подолати інерцію впливу секуляризованої свідомості XIX–XX ст. з її гіперкритицизмом щодо усього, пов'язаного з

релігією. Перша реакція такої свідомості на тільки-но знайдені «глиняні книги» Месопотамії була, хочеться сказати, злорадною – Біблія, мовляв, нічого нового в традиційні сюжети шумерсько-аккадської словесності не внесла: «Читаючи ці чудові творіння давнини [месопотамські оповіді про потоп, гімнографія та ін.; С. А.], мимоволі дивуєшся величезній схожості їх з тими творами, які ми в нашому невіданні вважали за оригінальні», – писав в 1901 р В. Бітнер [3, с. 167], який популяризував одночасно і науку, і окультизм.

До того ж, з тих пір, як ідея «Історія почалася в Шумері» утвердилася в свідомості, схоже, що в цій області став непомітно діяти богословський текстологічний принцип: що раніше, то і достовірніше. Схоже, що для багатьох важливіше те, хто перший сказав А, а не те, що, сказавши А, слід сказати Б.

Туга матеріального існування, почуття безвихідною ув'язнення в самому лише природному бутті, спрага Вічності відчувалися дуже чітко вже в шумеро-вавілонському епосі про Гільгамеша. Останній, пам'ятаємо, раптом збагнув, що від майбутнього жаху смерті не врятують ані сотні збезчещених під стінами Урука дівчат, ані героїчні перемоги над велетнем Хумбабою та жахливим биком, хоча вони й дають, начебто, усі підстави «зробити собі ім'я» на гранітних скелях...

Між тим, в даній ситуації важливе не те, хто першим підняв питання про поневолення людини природою та її циклами, а те, хто першим запропонував вихід з цього стану. Біблійна свідомість не тільки абсорбує язичницькі моделі, але й активно з ними полемізує. І оскільки, згідно з цілком вірною думкою Н. Фрая, довго ігнорована літературознавством Книга книг фактично визначає весь світогляд цивілізованої людини і являє собою для неї певний «код життя», слід, нарешті, поставитися до біблійної концепції світу і людини всерйоз, визнавши, що у даній ситуації важливе не саме лише інтелектуальне знання, але більш містке поняття мудрості [Ref. 2, s. 43]. Це

вимагає певного зсуву наших звичних уявлень. Бо навіть смерть, що сприймалася язичницьким свідомістю (та й нашим неязичницьким сьогоденням) переважно як жах і абсурд, у Книзі Екклезіяста раптом набула характеру надії.

У зв'язку з цим потрібно чітко поставити питання: чи напевно тут панує ідея циклічності часу, абсолютно язичницька й, по суті своїй, дійсно глибоко песимістична?

Звичайно, стародавні євреї, незважаючи на гостре бажання ізолюватися від навколишнього язичницького світу, тим не менш постійно змушені були входити з цим світом в найтісніші контакти. Чого варте одне вже одруження Соломона (що йому формально приписується авторство Книги Проповідника) 4 на єгипетській принцесі, котре спричинилося, як вважають, до досить серйозних зрушень у ставленні до суворої Мойсейової традиції 5. Але ця відкритість чужому світові тривала відносно недовго. Після спроби Антіоха Епіфана знищити юдейську культуру і несподіваного спалаху духовного колабораціонізму, євреї зрештою масово відкинули контакти з паганізмом; виникла навіть негласна заборона на «грецькі книги», які мудрець Йоканнаан, наприклад, знущально дозволяв читати «коли завгодно, але тільки щоб не вдень і не вночі», через що апеляція до язичницької мудрості стала в юдейській думці немислима.

Звичайно, внутрішня, типологічна подібність цього тексту до великих творів стародавніх літератур, в першу чергу вавилонської, все ж очевидна. А. Менъ, згадавши дослідження, що встановлюють зв'язки між Екклезіястом з одного боку і єгипетськими, вавилонськими та античними джерелами з іншого (В. Тарн. Елліністична цивілізація; А. Н. Mc Neile. An Introduction to Ecclesiastes; М. Hengel. Judentum und Hellenismus), робить висновок: «Якщо Книга Йова близька по духу до античних трагедій, то Екклезіяста можна вважати старозавітною паралеллю до творів стоїків і епікурейців. Деякі автори навіть думали, що ця книга, настільки несхожа на інші частини Біблії,

була створена під безпосереднім грецьким впливом. Насправді ж Екклесіяст – чисто східне творіння, а схожість його ідей із західною філософією легко пояснити і без гіпотези прямого запозичення. Якщо вже говорити про джерела, які живили погляди автора книги, то їх слід шукати в похмурій вавилонській мудрості» [8, с. 137]. Можливо навіть, що автором цієї книги дійсно був Зоровавель, який очолив євреїв, які повернулися після падіння Вавилону в Юдею, і в якийсь момент свого життя міг внутрішньо ототожнити себе з Соломоном [14, с. 137–148].

Книга Екклесіяста і справді написана, як згідно запевняє більшість дослідників, після закінчення вавилонського полону. Але все ж таки дійсно якось не хочеться говорити в даному випадку про «вплив». Скоріше вже ця книга є певним «критичним діалогом» з вавилонським духовним досвідом, національним твором – інакше її просто не включили б до юдейського канону⁶. Адже пафос Екклесіяста істотно відрізняється від «похмурої вавилонської мудрості»; Кохелет усе ж таки відстоїть нескінченно далеко від наївного шумерсько-аккадського Гільгамеша, який не може вирватися з кола перемог, бенкетів і плачів, подібно до того, як індуїст не в змозі вирватися з циклів реінкарнації в колесі матеріального існування – сансари.

Отож, А. Єсін усе ж таки побачив у книзі Екклесіяста щось абсолютно протилежне задумові її автора. Приписування старозавітному мудрецеві циклічного відчуття часу неправомірне і продиктоване, схоже, самою лише установкою вбити клин між Старим і Новим Заповітами, яка вітається в певних колах. А проти думки про наявність у стародавніх євреїв «циклічного часу» можна висунути серйозні заперечення.

М. Еліаде, визнаючи існування такого циклічного часу в давньоєврейської культурі, тут таки зазначає, що це явище стосується не стільки Біблії, скільки давньоєврейського фольклору, і виникає під впливом язичницьких народів, що оточували Ізраїль [16, с. 161–174]. Е. Ауербах об'єднує єврейські і християнські уявлення про час і про історію, тому що

вони пов'язані з поняттям Вічності і вже тому прямо протилежні язичницькому циклізмові [2]. Г. Ольсен, підкреслюючи, що лінійність іноді спостерігається і в язичницькій думці, тим не менш, визнає: «Зрозуміло, чому виник контраст між лінійною та циклічною концепціями часу. Єврейські і християнські мислителі час від часу від'єднували себе від світу, який їх оточував <...> розглядали час як найбільш важливу в змістовному відношенні категорію, пояснюючи діянням Бога те, що у XIX в. почали називати порятунком історії <...> Навіть якщо залишити осторонь полемічні мотиви (прагнення спростувати язичницьких мислителів), теологічна концепція надавала цінність плинові часу та виявляла універсальний або єдиний сенс історії» [9, с. 200, 219–237]. Власне, все давно розставив по місцях С. Аверинцев, який написав про «Екклезіста» наступне: «Автор, власне, скаржиться не на що інше, як на ту саму стабільність космосу, який повертається сам до себе, [стабільність,] яка була для грецьких поетів і грецьких філософів джерелом заспокоєння, розради, часом навіть захоплення і екстазу. Природні цикли не радують «Кохелета» своєю регулярністю, але стомлюють своєї косністю. "Вічне повернення", яке здавалося Піфагору високою таємницею буття, тут оцінено як порожню нісенітницю. Тому скепсис «Книги Проповідника в зібранні» є саме юдейський, а аж ніяк не еллінський скепсис; автор книги болісно сумнівається, а значить, гостро потребує не світової гармонії, але сенсу світу. Його туга є начебто підтвердженням від протилежного тієї ідеї поступального доцільного руху, яка так важлива і характерна для давньоєврейської літератури в цілому. Остільки він залишається вірним її духу» [1, с. 297].

Додамо, що саме слово КохЕлет, утворене в якості вільної поетичної імпровізації як дієприкметник жіночого роду від неіснуючого дієслова, натякає на загадкову Премудрість Божу [17, с. 139–154], яка ще відома під ім'ям одвічної Софії, що знайшло своє вираження в Книзі Премудрості Соломона. А сутність Премудрості – розуміння того, що, крім космічно-

матеріальних циклів, існує ще й згадуваний вже нами поза-матеріальний рух світу до Бога як односпрямований вектор. Це була відповідь язичницькому сумніву, язичницькому недовір'ю до світу, язичницькому страху перед Sacrum (Нумінозним, за Р. Отто), яке мислилося спочатку як щось незрозуміле і вороже, і, щоби врятуватися, залишалося лише боротися з ним – шляхом підкупу жертвами або зв'язування магічними акціями.

Як пише Г. ван дер Леу, на перших стадіях становлення релігійної свідомості рятівниками, які дарували людині радість звільнення, виступали такі обдаровані незрозумілою силою речі, як вода і дерево, плоди полів і лісові звірі, нарешті – навіть власні геніталії [Ref. 1, s. 143].

З формуванням уявлення про культурного героя функція порятунку починає все більш виразно зв'язуватися з цільним образом людини. Багато в чому такий тисячолітній герой Кемпбелла – архетипний герой-рятівник, який проходить послідовно Відчуження, Ініціацію в «чарівний світ» і, нарешті, Повернення. У першу чергу він все ж таки прагне вийти за межі матеріального буття: «Відсутність або слабкість, несформованість трансцендентної функції прирікають людину на дисгармонійне, збентежене існування, безцільні блукання в пошуках втраченого раю цілісності і краси. На Сході це називається дао – Серединний Шлях. Іноді, як показано у Кемпбелла, цей шлях тонший від волосини, але тільки він веде до порятунку. Звідси – сотериологічна (рятівна або така, що рятує) функція міфу і його героя» [6]. Але герой Кемпбелла врешті-решт повертається в звичайний світ, і в цілому цей архетип варіюється більше в язичницьких системах, побудованих на теургічному дерзанні людини, по суті – на богоборстві.

В язичницькому міфі буття як таке циркулює виключно в матеріальному світі – іншого, як кажуть, не дано. Навіть у високорозвиненому язичництві, наприклад – в індуїзмі, сфера, скажімо, думки, ідеї – просто «тонка матерія», і це залишає поле для уявлення про

посмертну реінкарнацію у плоті 7. Правда, у Давньому Єгипті склалося вже і досить розвинене уявлення про загробну подорож душі, про посмертний суд над душею. Але й тут панувала теургія: передбачалося, що сам⁸ вже втручання в цей процес жерця-психагога і наявність в якості амулета хоч би фрагменту Книги Мертвих забезпечують будь-якому померлому порятунок на суді Озіріса.

Однак механічна за своєю суттю ворожба, нехай і виконана «фахівцем-чарівником», явно не здатна була задовольнити: період складання світових релігій, коли формується людина нового типу (ум. між 500 – 200 рр. до н. е., «осьовий час» К. Ясперса), вже наскрізь пронизаний пошуком особистісного духовного спасіння. У буддизмі й джайнізмі, в розвиненому язичництві античного і еллінізованого суспільства поступово формується сотеріологія, тобто вчення про спокуту та спасіння людини при її обов'язковому власному зусиллі (грец. σωτηρία – порятунок + λόγος – вчення, слово).

У Біблії людина – насамперед, нэфеш (євр. נפש – душа); втім, її душа і тіло пов'язані божественною духовною силою Ро'ах (רוח), і вона здатна зрозуміти своє місце в не тільки в цьому світі, але і в небесному. Але в той же час і сама вона, людина, і весь земний світ, були в якійсь початковий момент створені, а, отже, є й кінцевими. Для біблійної свідомості світ створений з нічого, точніше – ме'аїн (מֵאֵין), «без», або «за відсутністю» <матерії>. Бог творить своїм Словом саму матерію як би з ото з нічого – ех nihilo (לֹא מֵעֵצָה – шиболёт: у значенні безодня⁹). Земля і небо також не вічні: в Новому Завіті Христос каже: «Небо й земля пройдуть, слова ж мої не пройдуть» (Мк. 13: 31). Цей лінійно-есхатологічний час не залишає людині ніякої надії зачепитися за безперервне тілесне існування – хоча б у вигляді того жалюгідного лопуха, що виросте з мерця, про який з таким розчаруванням говорить матеріаліст Базаров, герой Тургенєва.

У Біблії порятунок полягає в пориванні до не-матеріального Абсолюту, котрий перебуває поза звичними нам рамками часу і простору. І старозавітна

мудрість зовсім не билася в тенетах язичницьких уявлень про «циклічність земного часу» і про «неясність», а то й «фіктивність» загробного буття (про останній – детально трохи пізніше).

Адже останні вірші книги Екклесіяста недвозначним чином підсумовують контроверзи тексту, хитро побудованого як майже що суцільне повторення одвічних людських сумнівів, маніфестованих у багатослівній язичницькій мудрості. Але саме в цих підсумкових формулах – відповідь, саме об них, як об гранітні валуни, розбиваються хвилі, що набігають і набігають з глибин сумнівів: «Що понад це, мій сину, ось тобі осторога: писанню численних книг кінця немає, а багато науки втомлює тіло. Кінець усьому, що чути було, такий: Бога бійся і заповідей його пильнуй, бо в цьому вся людина. Усі бо діла Бог приведе на суд: усе, що тайне, чи воно добре, чи лихе» (Проп. 12: 12-14).

Тобто, Екклесіяст, як вірно помітив І. Р. Тантлевський, «цілком оптимістичний щодо отримання праведниками якщо не земної, то, у всякому разі, загробної винагороди; і саме ця ідея наповнює (повинна наповнити) сенсом і значимістю все їхнє життя і діяльність» [14, с. 137].

У цьому зв'язку дослідник вказує на ще одну дуже важливу обставину. Часто кажуть, що шеол – це якась безвихідь, подoba грецького Аїда. Але це безвихідь лише для невіруючого в майбутнє життя [15, с. 18]. Є ґрунтовні теолого-філологічні докази того, що шеол в Старому Завіті – все ж таки тимчасове страждання, а зовсім не синонім безвихідної смерті [11]. Більше того, ймовірно, існувало уявлення про те, що в шеолі відбувається суд – «зважування» душі (серця) покійного, причому душі нечестивців навіки залишалися тут, а душі праведних злітали на небеса до свого Творця [15]. Додам, що це уявлення, можливо, було запозичене у єгиптян 8, але – полемічно переосмислене: по-перше, праведники отримують винагороду, відмінну від відплати нечестивцям; по-друге, в єгиптян Небо не фігурувало як перспектива посмертної винагороди.

У такому світі для порятунку необхідна простягнена рука Божества і зустрічний рух людини до свого Творця. Але тут і справді поки що не виникає уявлення про якогось посередника між Богом і людиною, немає Машіаха, Спасителя, про якого через кілька століть будуть волати Пророки: тут простежується думка: Людина, допоможи собі сама! Це свідчить про незвичайне і для язичницького свідомості, і для ізраїльського ґрунту почуття цінності власної особистості. Недарма автором цієї книги пізніше став мислитися сам Соломон Премудрий.

У християнстві це почуття цінності Я ще більше зміцнюється, але виникає суттєва переакцентуація. Врятуватися відтепер можна лише через посередництво Машіаха – Христа-Спасителя, який мислиться як оте Передвічне Слово, яким Бог творив світ з нічого: це «Син», що тим самим умовно «відділився» від Отця й далі матеріалізувався в людській плоті для порятунку створеного світу від агресії диявола. Виникає градація раба і Сина, вельми важлива для майбутньої християнської схоластики. Ісус з Назарету владно каже євреям: «Істинно, істинно кажу вам: Кожен, хто гріх чинить – гріха невольник! Невольник не перебуває в домі повсякчас – повсякчас перебуває син. Тож коли Син вас визволить, то справді станете вільні» (Ін. 8: 34-36). І ще більше ускладнюється ситуація в форматі представлення про Воскресіння Христа з мертвих. Так, для ап. Павла, який пережив екстаз виходу з тіла, дуже важливим є те, що відбувається з людським тілом після Воскресіння Ісуса (див. також: Ref. 2, s. 53).

І, нарешті, про те, чому ж отой гнітючий «циклічний час» займає в Книзі Екклесіяста як би ото центральне місце, і, відповідно опис «томління духу», точніше – לַתְּפֹס רוּחַ (халомот роах – «ловлення вітру / примари»), формально домінує, залишаючи для поетичного ствердження протилежної ідеї лише заключні вірші, здатні справити враження мало не пізньої вставки.

Справа в тому, що діалогічна філософська проза, однотипна з платонівськими текстами, стає в ту епоху одним з провідних жанрів світової

літератури. Та на Сході вона формувалася не в настільки виразному логічному протиставленні *pro i contra*, як у постсократиків античності. Зокрема, в Стародавньому Ізраїлі з самого початку було прийнято начебто маскувати остаточну істину, яка повинна була бути прихована від «непосвячених» – скажімо, в Усну Тору (т. зв. «мерехтіння смислу», яке широко практикується в пізнішому Вавилонському Талмуді) [7, с. 149–162].

Цей прийом перейде до Філона Александрійського, а від нього – до Отця Церкви Климента Александрійського. Останній же не обов'язково міг засвоїти його від якогось палестинського юдея, який опинився в Єгипті [7, с. 160]: адже він і сам походив, подібно до Йосифа Флавія, з юдеїв, «усиновлених» Веспасіаном після падіння Єрусалиму; отже – цілком міг бути безпосереднім носієм традиції.

Але звідси – й можливість абсолютно спотвореного тлумачення Книги Еклезіяста як чергового «маніфесту світового песимізму»...

Примітки

- 1 Тут і далі біблійні тексти цитуються за виданням: 12.
- 2 Див. огляд літератури на початку розд. III у статті І. Р. Тантлевського «Оптимизм Экклезиаста» [14].
- 3 На цій ідеї будується, наприклад, уся орфічна релігія Піфагора.
- 4 Нагадаємо, що Еклезіяст входить до циклу т. зв. «Соломонових книг», об'єднаних навколо особистості цього біблійного мудреця.
- 5 Утім, Р. Паттай відверто фантазує, запевнюючи, буцімто Соломонів Храм став центром оргіастичного культу язичницького типу [10].
- 6 Не можна, звичайно, не брати до рахунку й суто національної складової: у Г. В. Синило є, безумовно, підстави говорити про «юдейську природу скепсису Кохелета» [13, с. 25]. Утім, важко відмовитися від думки, що цей «юдейський скепсис» не є якоюсь вродженою рисою єврейської натури, і що сприяв його формуванню в першу чергу сам Кохелет.

7 Лише у класичному буддизмі Хінаяни Сак'я Муні звільняє від уз тілесного, матеріального буття (сансари).

8 Попри тіла, за уявленнями єгиптян, існували ще й 8 його спіритуальних двійників Я (Бат, Ка, Рен и др.).

9 Друге значення слова шиболёт («колос») ми тут не беремо до уваги: важливіше інше – подібність до грецького поняття споконвічної безодні (χάος), описаної у «Теогонії» Гесіода.

Література:

1. Аверинцев С. С. Древнееврейская литература / Сергей Сергеевич Аверинцев // История всемирной литературы: В 9 томах / АН СССР; Ин-т мировой литературы им. А. М. Горького. – Т. 1. – М.: Наука, 1983. – 584 с.
2. Ауэрбах Э. Мимесис. Изображение действительности в западноевропейской литературе / Э. Ауэрбах. – М: Прогресс, 1976. – 556 с.
3. Битнер В. На рубеже столетий. Обзор главнейших научных и культурных приобретений XIX века. – Первый том. / Вильгельм <Казимир> Битнер. – СПб: Издание П. П. Сойкина, 1901. – 539 с.
4. Екклезиаст // Атеистический словарь / Абдусамедов А. И., Алейник Р. М., Алиева Б. А. и др.; Под общ. ред. М. П. Новикова. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1985. – С. 148.
5. Есин А. Литературоведение. Культурология: Избранные труды: учебное пособие / Андрей Есин. – М.: ФЛИНТА Наука, 2011. – 280 с.
6. Калина Н. Миф в современном мире [Предисловие] / Н. Калина // Дж. Кэмпбелл. Тысячеликий герой. – Электронный ресурс. – Режим доступа: www.litmir.me/br/?b=110099
7. Ковельман А. Б., Гершович У. Поэтика сокрытия: «Тэетет» и «Хагига» / Аркадий Бенционович Ковельман, Ури Гершович // Вопросы философии. – 2014. – № 11. – С. 149–162.
8. Мень А. Екклезиаст / Александр Мень // История религии: В поисках Пути, Истины и Жизни. – Т. 6. На пороге Нового Завета. – М.: Слово, 1993. – 622 с.

9. Ольсен Г. О циклической и линейной концепциях времени в трактовке античной и раннесредневековой истории / Г. Ольсен // *Цивилизации*. Вып. 2. – М.: Наука. – 1993. – 237 с.
10. Патай Р. Иудейская богиня / Рафаэл Патай. – Екатеринбург: У-Фактория, 2005. – 368 с.
11. Риз Г. Л. Гадес (хадес, ад) и временное пристанище умерших / Гарет Л. Риз. – Электронный ресурс. – Режим доступа: www.bibleapologet.narod.ru/statii/reese/hades.htm
12. Святе Письмо Старого і Нового Завіту / Переклав о. Іван Хоменко. – Л.: Свічадо, 2008. – 1480 с.
13. Синило Г. В. Библия и мировая культура / Галина Вениаминовна Синило. – Минск: Белорусский государственный университет, 2013. – 220 с.
14. Тантлевский И. Р. Оптимизм Экклезиаста / Игорь Романович Тантлевский // *Вопросы философии*. – 2014. – № 11. – С. 137–148.
15. Тантлевский И. Р. Мистическая сотериология иудейских псевдо-эпиграфов / Игорь Романович Тантлевский. – СПб, 2013. – Электронный ресурс. – Режим доступа: www.rfh.ru/downloads/Books/134393009.pdf
16. Элиаде М. Миф о вечном возвращении / Мирча Элиаде. – СПб: Алетейя, 1998. – 258 с.
17. Юнц Э. Г. Книга Экклезиаста. Вступ. ст. пер. с др. евр. комм. / Эдуард Григорьевич Юнц // *Вопросы философии*. – 1991. – № 8. – С. 139–154.
18. Van der Leeuw G. [Герард ван дер Лей<в>]. *Fenomenologia religii* / G. van der Leeuw. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1978. – 638 s.
19. Frye N. *Wielki Kod. Biblia i literatura* / <Herman> Northrop Frye. – Przekł. A. Fulińska. Bydgoszcz : Homini, 1998. – 246 s.

УДК 821.161.-2-3.09'19

ФОКУС КАЗКИ ЯК СКЛАДНИК ТВОРУ О. ІЛЬЧЕНКА

"КОЗАЦЬКОМУ РОДУ НЕМА ПЕРЕВОДУ..."

Куриленко Д. В.

Київський національний університет імені Т. Шевченка, Інститут філології,
Україна, м. Київ

У статті актуалізовано вивчення феномену казки як цілісної картини світу в химерному романі з народних уст О. Ільченка "Козацькому роду нема переводу...". Казковий дискурс реалізується в словесних формулах на матеріалі фольклору та специфічного побутування в творі як репрезентації національної картини світу, концептуальної системи народної казки в якій реалізовано багатство етнокультурного набутку людства як культурномодельючого феномену сьогодення.

Зреалізовано модель модифікації фольклорної казки як результату динаміки жанру у загальному літературному дискурсі, зокрема генерування казки в текстовій матерії твору О. Ільченка "Козацькому роду нема переводу...".

Ключові слова: химерна проза, текстова матерія, фольклор, казка, рецепція, міфологічний код, контрадикторна позиція.

Куриленко Д. В. Фокус сказки как составляющее произведения О. Ильченка "Козацкому роду нет перевода..." / Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Украина, Киев

В статье актуализировано изучение феномена сказки как целостной картины мира в романе с народных уст О. Ильченка "Козацкому роду нет перевода...". Сказочный дискурс реализован в словесных формулах на материале фольклора и специфического бытования в произведении как репрезентации картины мира концептуальной системы народной сказки в

которой реализовано богатство этнокультурного опыта человечества как культурно моделируемого феномена нынешнего времени.

Реализована модель модификации фольклорной сказки как результата динамики жанра в общем литературном дискурсе, в частности генерация сказки в текстовой материи произведения О. Ильченка "Козацкому роду нет переводу...".

Ключевые слова: химерическая проза, текстовая материя, фольклор, сказка, рецепция, мифический код, контрадикторная позиция.

D. V. Kurylenko The focus of the tale as a constituent of a novel by O. Ilchenko "No waste of Cossack stock..." / Institute of Philology Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine, Kyiv

In an article there is an actualization of the investigation of a tale as a whole model of the world in the chimeric novel from the folk tale by O. Ilchenko "No waste of Cossack stock...". The fairy-tale discuss is realized through word formula as on the basics of the folklore and specific house hold in the novel as a representation of a national picture of the world in the conceptual picture of the fairy-tale in which there is a variety of forms is realized a richness of the ethnic people acquisition as a cultural-mode of nowadays model.

From the model of the fairy-tale modification, as a result of the dynamic of the genre in the general universal discuss. Namely, the generation of the tale in the context of a tale in text matter of a novel by O. Ilchenko "No waste of Cossack stock...".

Key words: chimeric prose, text matter, folklore, fairy-tale, reception, mythological code, contradiction position.

Вступ. Химерна проза як цікаве й оригінальне явище української літератури II половини XX століття визначається різнобарв'ям художньої палітри та багатоплановістю елементів її поетики. Це твори, як зазначає Л. Новиченко, "...яскраво умовного штибу, насичені фольклорним, іноді

фантастичним елементом, який іде від казки, легенди, сказання, здебільшого пронизані гумором, але ж нерідко обернені лицем і до романтики та лірики, що може мати навіть замріяно-елегійний відтінок ..." [15, с.137].

Формулювання мети статті та завдань. Проблемам жанрово-стильового розмаїття химерних творів та питанням визначення їх основних атрибутів присвячували свої дослідження М. Ільницький, А. Погрібний, В. Дончик, Л. Новиченко, В. Панченко, А. Кравченко, М. Стрельбицький, В. Брюховецький та ін. Вчені акцентували увагу на значній ролі фольклорної традиції як одному з головних засобів "нежиттєподібного" типу змалювання дійсності. Але більшість з них говорили про фольклоризм "химерних" романів лише, як правило, на рівні констатації факту.

Значну ж увагу цьому питанню приділив А. Кравченко у своїй монографії "Художня умовність в українській радянській прозі". Вважаючи "нежиттєподібність" та глибокий ідейний підтекст визначальними якостями художньої структури "химерного" роману, він робить спробу певного узагальнення умовних прийомів на широкому фактичному матеріалі. Дослідник вважає звернення письменників до фольклору одним з головних засобів створення художньої умовності й аналізує їх творчу спадщину саме під цим кутом зору. Торкаючись питань казкової прози, він зупиняється на аналізі народно-казкових інтонацій, які своїми особливостями і визначає характер "нежиттєподібної" манери оповіді як важливого умовного прийому "химерних" творів.

Розглянемо проблему застосування казкової прози більш детально, зокрема зосередимо увагу на особливостях функціонування жанру народної-фольклорної казки в "химерному" романі "з народних уст" О. Ільченка "Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця".

В епоху глобалізації проблема дослідження феномену казки є неабияк актуальною і відкритою для подальших розвідок. Тому **метою даної статті** є дослідження казки як культурномодельючого, філософського феномену

загалом, так і вивчення генези казки з давніх часів і до сьогодення, зокрема, використавши філологічний, історичний та компаративний **методи**.

Виклад основного матеріалу статті. Літературна казка, як жанр порівняно з народною творчістю, є молодшою: налічує трохи більше трьох століть. Вона пройшла шлях розвитку від переказу народних казок – до витончених літературних новел та фантастичних феєрій.

Згідно з українським словником літературознавчих термінів: “літературна казка – це художній твір про вигадані та фантастичні події, написаний конкретним автором” [13, с.234]. Авторська казка має багато спільних рис з фольклорною: у ній йдеться про вигадані події та пригоди, діють фантастичні істоти, звірі наділяються людськими рисами, використовуються чарівні предмети, ретранслюється конфронтація добра і зла тощо.

Літературні казки, на відміну від фольклорних, спочатку друкуються у окремих книгах, а пізніше можуть бути усно переказані читачами. Фольклорні ж спочатку побутують лише в усних переказах, а вже пізніше, навіть через багато століть, можуть бути записані фольклористами. У літературній казці, як і будь-якого літературного твору, є автор, а у народних казок є безліч авторів-оповідачів, кожен з яких може додати до оповіді щось своє.

У 1928 році російський учений В. Пропп у праці “Міфологія казки” застосував лінгвістичну методологію до народної епіки, ґрунтуючись на ученні Жозефа Бедє “Les Fabliaux” (1893), який першим усвідомив, що казки містять змінні та сталі елементи. Учений дійшов революційного на свій час висновку, що основними частинами казки є функції дійових осіб і саме їх треба виділяти як домінанту характеристики сюжету і жанру.

В. Пропп говорив: “Коли тепер дорослі люди розказують казки малим дітям, вони часто грають, або не вірять в те, що говорять. А моя бабуся вірила і в Кощея Бесмертного, і в Бабу-Ягу, і в Лісовика, і в мертву конячу

голову. Я розумів, що вона вірить, завмирав від жаху, і в цьому жасі була поезія. Зараз діти дуже рідко чують з уст дорослих справжню казку. У кращому випадку їх створюють з уривків далеких, забутих снів і сучасних “мультфільмів”. На сьогоднішній день казку можна отримати тільки з книги” [7, с.98].

Здавна дослідники вказували на різноманітність художніх форм казки як на її суттєву жанрову ознаку. В. Пропп навіть висловив думку, що групи казок, об’єднані на основі особливостей форми і поетики, є не жанровими різновидами, а окремими жанрами [8, с.55]. В. Пропп також вважав, що види казок можна визначати за їх структурними ознаками (особливо для творів з чіткою сталою композицією) або за характером дійових осіб (у випадку, коли єдність композиції відсутня) [9, с.43].

І. Франко у своїй спробі класифікувати казки дійшов такого висновку, що існують:

- 1) казки звірині;
- 2) казки:
 - а) казки чудесні;
 - б) казки легендарного характеру;
 - в) казки-новели;
 - г) казки про дурного чорта або велетня;
- 3) анекдоти [16, с.202].

Але М. Грушевський критикував такий поділ, вважаючи основною помилкою те, що “він класифікує не прості мотиви, а доволі складні комбінації їх, і притім занадто притримується германських казкових тем...” [15, с.43].

Метод К. Пайка, його ідея мотивем та аломотивів у межах певного жанру (в його випадку - у казці), дозволяє, як і метод В. Проппа, визначати рівень майстерності чи пам’яті окремого оповідача, аудиторії, в якій звучить

фольклорний твір, історичні (часові) та географічні (просторові) особливості тексту.

Казки – найархаїчніші (разом із міфами) текстові структури. А це означає, що вони репрезентують близьку до міфологічної структуру мислення. Тому казка містить сталі смислові комплекси, розуміння та інтерпретація яких проливає світло на проблему індивідуального мислення та мислення взагалі [6].

Переважає більшість дослідників схильні вважати казку осколком міфу (Ф. Боас, С. Томпсон) і навпаки - міф – казкою [17].

Українська казка давно перейшла із міфологічного потрактування у фольклор і стала жанром суто розважальним, переважно для дітей. Вона має на них величезний вплив, адже діти тяжіють до фантазії, до надприродного, неординарного. І. Франко у статті "Байка про байку", даючи казкам високу оцінку як вдячного виховного чинника, наголошував на тому, що вони зміцнюють у дітей любов до рідного слова, його краси, простоти, чарівної милозвучності й також зазначав, що враження від них, отримані в дитинстві, залишаються на все життя [16, с.170].

Кращі зразки народної казки, за словами І. Березовського, незважаючи на давність свого походження, й досі хвилюють, захоплюють, бо "кожний казковий образ, в яку б хитромудру одіж поетичної уяви він не був прибраний, насправді має під собою глибоку життєву основу" [1, с.3].

Схематична структура чарівної казки - це відображення певного ритуального дійства, переважно чоловічої чи жіночої ініціації, яка, як видозмінене у пізніші періоди явище, набула умовно гротескного смислу, вкладеного у традиційні ініціальні та фінальні формули [3].

Народна казка була і залишається до сьогодні джерелом творчості багатьох письменників. Казкові мотиви зустрічаються вже в проповідницькій та полемічній літературі як ілюстрації до дидактичних та моральних настанов у творах І. Вишенського, І. Галятовського, Ф. Прокоповича. З казковою

прозою споріднена творчість Г. Сковороди ("Басни Харьковские"), І. Котляревського (поема "Енеїда"), М. Костомарова (п'єса "Загадка"), І. Франка (збірка "Коли ще звірі говорили"), Марка Вовчка ("Кармелюк", повість "Маруся"), П. Мирного (повість "Казка про Правду і Кривду"), М. Коцюбинського (цикл "П'ять казочок"), Лесі Українки (драма-феєрія "Лісова пісня", поема "Давня казка"), Миколи Хвильового (оповідання "Кіт у чоботях"), А. Шияна (п'єса "Котигорошко") та ін. Користуються набутками фольклорної традиції, як вже зазначалося, і автори "химерних" творів.

Варто наголосити, що своїм фантастичним забарвленням химерні твори завдячують у більшій мірі оповідній манері народної казки, особливостям її поетики. Важливим з цього погляду є зауваження В. Проппа. "Одна з особливостей казки, - пише вчений, - полягає в тому, що те, чого не було і ніколи не могло бути, розповідається, однак, так, таким стилем, з такими інтонаціями, з такою мімікою і жестикуляцією, нібито все, про що йде мова, незважаючи на свою незвичайність, відбувалося в дійсності, хоча ні оповідач, ні слухач казці не вірить. Цією невідповідністю визначається гумор казки" [10, с.88]. Характер стосунків оповідача і слухача в казці, як і автора й читача в "химерному" романі, досить складний, і, як зазначає А. Кравченко, вимагає від письменника виняткового художнього такту [5, с.47]. У химерному романі події ретранслюються через призму фантасмагорії, незвичних потрактувань, химерно-фантастичного зображення.

Саме з цим "другим планом" розповіді, що несе в собі основне смислове навантаження, пов'язане своєрідне використання О. Ільченком в романі "Козацькому роду нема переводу ..." значної кількості чарівних та соціально-побутових казок, казкових сюжетів та мотивів. Вони виконують, крім своїх основних функцій (дидактичної та розважально-естетичної), ще, як правило, й додаткові, які стають у творі домінуючими. Розглянемо цю проблему детальніше.

У творі, де події розгортаються у другій половині XVII століття, згадується стародавня казка про дванадцять лебедів та їхню сестру Золоту Звізду, яка для порятунку братів плела сорочки з кропиви. Але найменшому братові на один рукав кропиви не вистачило, і залишився він з лебединим крилом замість правої руки, власне, йменується він Однокрилом.

Автор-оповідач подає цей казковий сюжет своєрідно, чим проявляє свою індивідуальність, неординарність та ідіостиль. Він починається із звернення до читача і стислий зміст викладається у формі запитань та змальовані через конструкт-розмову "автор - реципієнт": "Але стривайте, читачу! Ви ту казку знаєте? Оту, де королівна Золота Звізда? Оту, де дванадцятьох короленків щось там обернуло на лебедів, а сестриці їхній, Золотій Звізді, сказала волошебниця таке:..." [4, с.128]. Саме такою формою автор-оповідач (він же в цій ситуації –казкар) активізує увагу читачів до оповіді. У народних казках така форма викладу функціонує як медіальна формула (за Н. Рошияну), яка спонукає слухачів до співучасті. Далі ж сюжет казки подається в розповідній манері, і автор-оповідач коментує її вплив на Козака Мамаю.

Замислившись над нею і над людською долею, Мамай намалював собі того казкового однокрилого богатира, який ожив, та всупереч сподіванням майстра став злостивим, владолюбним гетьманом Гордієм Пихатим, прозваним в народі Однокрилом, що приніс на Україну розбрат, кров, сльози... Це зрештою привело Мамаю до боротьби з власним "дитям". В такий спосіб автор піднімає в романі проблему митця й мистецтва.

Кілька разів у романі звучить казка "Калинова сопілка". Перша зустріч з нею відбувається на мирославському базарі, де дід Копистка, великий майстер з виготовлення сопілок, прикладає "сіль" цієї чарівної казки до власних виробів: калинову сопілку може пригубити кожен, у кого чиста душа, а як на сумлінні гріх, "то вона враз і викаже" [4, с.296].

Безпосередній виклад казкового сюжету теж відзначається певними особливостями. Частина його у діалогічній формі коротко пригадується

різними персонажами – Омельком, Михайликом, кимось з гурту, що говорить про поширеність її серед народу. Досить детально оповідається Омеляном Глеком, талановитим співаком і казкарем, кульмінація казки. До речі, мотиви вбивства та його закінчення в романі не подаються, хоч їх існує кілька варіантів. Очевидно, казкаря цікавила драматична ситуація і сама мораль. Важливою є і така деталь з казки, що вміщена в романі: сопілка, потрапивши до рук вбивці, промовляє:

"Ой помалу-малу, душогубко, грай" [4, с.296].

В інших же варіантах:

"Помалу-малу, рідна сестро, грай" [11, с.41].

"Помалу-малу, рідна сестрице, грай,

.....

Ти ж мене, сестро, зі світу згубила..." [14, с.172].

У поданих варіантах вбита дівчина називає злочинницю "рідна сестро", "сестрице", "сестро", чим не тільки підсилює драматизм ситуації, а й підкреслює сімейні зв'язки і тим самим дає надію на прощення (так сталося у варіанті казки, вміщеному у книзі О. Таланчук [12], де вбивць вибачають). У романі ж автор вкладає в уста свого героя варіант з маркованим іменником "душогубка".

Другий раз казка звучить у товаристві московського царя. Розповідає її Омелько, який прибув до сусідньої країни з важливим дорученням – передати государеві листа з розкриттям підлого задуму гетьмана Однокрила, з проханням

допомоги проти його сваволі. Наголошуючи на чарівності сопілки своєї, казкаря дуже стисло переповідає зміст твору, переносячи акцент знов-таки на його мораль. Але в цьому епізоді вона розширюється: люди повинні мати чисте сумління не тільки перед людьми, а й перед Богом. Омелько знав, що цар набожна людина, регулярно відвідує церков, тому казковим висновком ледь помітно натякає на його далеко небезгрішну совість. Та государ і сам

цього неприховує, відповідаючи прислів'ям "сонечку всіх не вгріти, цареві всім не догодити" [4, с. 677].

Таким чином, казка, як лакмусовий папірець, перевіряє людське сумління на чистоту, викриваючи його видимі та невидимі "гріхи". Із вуст Омелька звучить для государя і чарівна казка про трьох ворон, які засліпили ціле царство разом з царем, а хлопець, підслухавши пташину мову, мав змогу повернути людям втрачене благо - зір. Коли ж він повернув цареві та його родині жадане світло, правитель не дозволив повернути зір людям, адже "у темному царстві легше царювати" [4, с.674].

Цікавий такий момент: цар прагнув казки веселої, але Омелян обрав саме таку, ймовірно, розраховуючи, що вона зачепить цареву совість. На той момент він, будучи "п'янений", перебував у гарному настрої, і можливо, міг би скасувати наказ щодо заборони фольклору. Омелько помилився. Цар зажадав не просто іншої казки, а казки іншої країни, очевидно, для уникнення жодних паралелей зі своїм правлінням. Проявляючи дипломатичну розважливість і далекоглядність, казкар розповів йому справді веселу азіатську казку про пригоди багдадського молодика. Цар і в цьому випадку – слухач активний, виражає своє ставлення до почутого, хоча й на рівні вірю/не вірю. Розвеселивши і змусивши його сміятися голосно та щиро, як "не реготав, либонь, з дитячих літ" [4, с.675], казка, таким чином, виконала одну із своїх основних функцій – естетично-розважальну.

"Ретранслятором казок" у романі є Омелько Глек. Передую казковому викладу матеріалу авторський коментар про вплив казки на слухачів-гончарів: через неї вони пізнавали веселий український народ, і самі щиро сміялися. Сміх – маркований та типовий емоційний стан для персонажа та оповідача. Автор-оповідач також зазначає, що цю казку запише через двісті років від наддніпрянського жебрака академік Яворницький, тобто простежує історію цього соціально-побутового твору, чим не тільки поглиблює

пізнавальне значення історичної прози, а й вказує на зв'язок минулого з майбутнім.

Омелько розповідав гумористичну казку про Хому та його невірну жінку. Увійшовши в український народний репертуар із Західної Європи, казка набула яскравого національного колориту. У збірнику "Соціально-побутова казка" з упорядкуванням, передмовою та примітками О. Бріциної вона вміщена під назвою "Дурному ні дома, ні в людях" [11, с.105]. Казка, досить велика за обсягом, включена у твір практично повністю, що є особливістю її вживання в романі. Вона лише раз переривалася автором-оповідачем, який повідомив про моральну атмосферу в гончарні: "... І замовк на хвилику Омелян Глек, бо ж люди реготали, забуваючи про... заборону сміятися" [4, с.623].

Таким же суцільним текстом вміщена в роман казка-небилиця, яку розказав Козак Мамай дітям. Її зміст побудовано на дотепно скомпонованих алогізмах, каламбурах. Більша частина небилички – віршована. Автор-оповідач наголошує на бінальному впливі казки і на дітей, і на Мамая: козак бачив у очах дітлахів захоплення. Це є своєрідний "фідбек" з позиції Мамай – діти. Нечасто в ті важкі часи будь-якому вояку випадало щастя побавитися з дітьми. Мамай хоч і ставить громадський обов'язок перед Вітчизною на перше місце, але інколи, як і звичайна людина, мріє мати свою сім'ю, малят, родинний затишок. Бавлячись з чужими дітьми, козакові -характернику хотілося кожного пригорнути до своїх грудей, "котрій не куштували досі ні окрайчика святого батьківського щастя, тієї радості – до лона пригорнути своє дитя, тієї тваринної радості, що є людяніша й коштовніша за всі інші радості буття" [4, с.367].

Крім казок та казкових сюжетів, у романі "Козацькому роду..." зустрічаються епізоди, що нагадують казкові. Так, Омелько, розмовляючи з царем, крутить на пальці подарований ним перстень, і цим лякає монарха, бо всюди ходять чутки про козаків-характерників, що свідчить про медіальну

роль атрибута. Омелько пригадує слова Мамає, коли той проводжав його в дорогу: не вірити ніде і нікому, навіть вже дійшовши згоди з государем, бо "в усіх казках... цар попервах дарує перстень, а вже потім..." [4, с.353] шукає приводу відрубати голову. Козак тоді жартома говорив про можливу чарівну силу коштовного персня, та й навів цей епізод принагідно до можливої в майбутньому ситуації. Омелькове збентеження, викликане спогадом Мамаєвої поради, і вирішило його долю, а разом з ним і долю України. Цар не збирався відпускати такого дотепника, розумника, талановитого казкаря, співака на Вкраїну, хоч і пообіцяв, але ж "химородника... ні, ні, крий боже! Хай забирається геть!" [4, с.676].

Порівняння з епізодом певної казки може використовуватися автором і для влучної, яскравої характеристики якоїсь ситуації в романі. Наприклад, прощання Омелька з царем письменник подає як порівняння, побудоване на протиставленні казкової дійсності реальній: "Хоч і не було такого, як водиться в казках, щоб на прощання йому там "у долоні заляпали, в барабан вибили й гроші одщитали, але й не зачепив Омелька ніхто..." [4, с.681].

Зустрічаються у творі епізоди, в яких пряме посилення на казку відсутнє, але легко вгадується її мотив. Так, для підкреслення розуму і кмітливості Лукії в її розмові з веселим парубком на базарі вводиться мотив казки про мудру дівчину: " - Залатай-но горщик, дівко!- А ти його спочатку виверни, з лица хто ж латає!" [14, с. 219].

Висновок. Отже, казки, казкові сюжети та мотиви виконують в романі О. Ільченка "Козацькому роду нема переводу..." найрізноманітніші функції, підпорядковані ідейно-композиційному задуму твору. Історичні мотиви репрезентуються у "хімерній казковості" з притаманними їй історіософією та структурною композицією. Казкам притаманний міфологічний код, котрий переважно побутує в контрадикторній позиції до головного героя, хоч у казці чимало міфологічних образів є його помічниками.

Література:

1. Березовський І. *Дум живих казкові передзвони* // Мудрий оповідач. – К.: Наукова думка, 1969. – С.3-8.
2. Гладков Ф. *Повість про дитинство*. М.: Худож. Лит., 1956. – 420 с.
3. Дунаєвська Л. Ф. *Українська народна проза (легенда, казка). Еволюція епічних традицій* / Лідія Францівна Дунаєвська – К., 1997. – 382 с.
4. Ільченко О. *Козацькому роду нема переводу, або Мамай і Чужа Молодиця*. – К.: Дніпро, 1979. – 692с.
5. Кравченко А. *Художня умовність в українській радянській прозі*. – К.: Наукова думка, 1988. – 128с.
6. Леонтьєва О. Ф. *Смислові конотації дієслів мовлення у казковому дискурсі (на матеріалі українських народних казок про тварин): Дисс. канд. філол. наук*. – К., 2003. - 19 с.
7. Осипов О. *Сказка вокруг нас* // Новое время. – 1987. – № 44. – С.48.
8. Пропп В. Я. *Трансформація чарівних казок*. – Сб. *Фольклор і дійсність*. К.: Генеза. – 2005. – 184 с.
9. Пропп В. Я. *Исторические корни волшебной сказки*. – Л., Просвещение, 1986. – 365 с.
10. Пропп В. Я. *Фольклор и действительность*. – М., 1976. – 327 с.
11. *Соціально-побутова казка* / Передм. О. Бріциної. – К.: Дніпро, 1987, – 382с.
12. Таланчук О. М. *Українознавство: Усна народна творчість: Навчально-методичний посібник для учнів і вчителів*. – К.: Либідь, 1998. – 248 с.
13. *Теория литературы*. – М., Наука, 1995. – 495 с.
14. *Українські народні казки*. / Передм. Г. С. Сухобрус. – К.: 1953. – 332 с.
15. Урнов М. *Вступительная статья* // *Oskar Wild. Selections.*: – М.: Прогрес. 1979. – 215 с.
16. Франко І. *Твори: У 50-ти т.* – К.: 1979, Т.20, С.170.
17. *The Anthropologist Looks at Myth* - Austin - London, 1966.

References:

1. Berezovs'kyj I. *Dum zhyvykh kazkovi peredzvony // Mudryj opovidach.* – K.: Naukovadumka, 1969. – S.3-8.
2. Ghladkov F. *Povistj pro dytynstvo.* M.: Khudozh. Lyt., 1956. – 420 s.
3. Dunajevs'ka L. F. *Ukrajins'ka narodna proza (legenda, kazka). Evoljucija epichnykh tradycij: Avtoref. dysertacija d-ra filol. nauk: 10.01.07 / Kyjiv. un-t im. T. Shevchenka.* - K., 1998. - 36 c.
4. Iljchenko O. *Kozacjkomu rodu nema perevodu, abo Mamaj i Chuzha Molodycja.* – K.: Dnipro, 1979. – 692s.
5. Kravchenko A. *Khudozhnja umovnistj v ukrajins'kij radjans'kij prozi.* – K.: Naukova dumka, 1988. – 128s.
6. Leontijeva O. F. *Smyslovi konotaciji dijesliv movlennja u kazkovomu dyskursi (na materialy ukrajins'kykh narodnykh kazok pro tvaryn): avtoref. dys. kand. filol. nauk: 10.02.01 / nacional'nyj pedaghoghichnyj un-t im. M. P. Draghomanova.* – K., 2003. – 19 s.
7. Osypov O. *Skazka vokrugh nas // Novoe vremja.* – 1987. – № 44. – S.48.
8. Propp V. Ja. *Transformacija charivnykh kazok.* – Sb. *Foljklor i dijsnistj.* K.: Gheneza. – 2005. – 184 s.
9. Propp V. Ja. *Ystorycheskye korny volshebnoj skazky.* – L., Prosveshhenye, 1986. – 365 s.
10. Propp V. Ja. *Foljklor y dejstvyljnostj.* – M., 1976. – 327 s.
11. *Socialjno-pobutova kazka / Peredm. O. Bricynoji.* – K.: Dnipro, 1987, – 382s.
12. Talanchuk O. M. *Ukrajinoznavstvo: Usna narodna tvorchistj: Navchaljno-metodychnyj posibnyk dlja uchniv i vchyteliv.* – K.: Lybidj, 1998. – 248 s.
13. *Teoryja literatury.* – M., Nauka, 1995. – 495 s.
14. *Ukrajins'ki narodni kazky. / Peredm. Gh. S. Sukhobrus.* – K.: 1953. – 332 s.
15. Urnov M. *Vstupyteljnjaja statija // Oskar Wild. Selections.: – M.; Proghres.* 1979. – 215 s.
16. Franko I. *Tvory: U 50-ty t.* – K.: 1979, T.20, S.170.

17. *The Anthropologist Looks at Myth* - Austin - London, 1966.

РОЗДІЛ ІІІ. ПИТАННЯ МИСТЕЦТВА, МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА ТА КУЛЬТУРОЛОГІЇ

УДК745/749.03(477.83–25=411.16)

ХУДОЖНІ ОСОБЛИВОСТІ СВІЧНИКІВ-МЕНОР, СТВОРЕНИХ В ГАЛИЧИНІ В ХVІІІ – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ СТ.

кандидат архітектури, доцент, Левкович Н. Я.

Львівська національна академія мистецтв, Україна, Львів

Стаття присвячена аналізу художніх особливостей створених в Галичині в ХVІІІ – першій третині ХХ ст. свічників і ламп канделябрового типу, прообразом якого є храмова менора. Виявлено основні джерела формування таких пам'яток, серед яких письмові та усні заповіді, викладені в Торі та Талмуді, численні коментарі провідних мислителів юдаїзму. Особлива увага зосереджена на забороні буквального відтворення семиріжкової храмової менори, що спричинила трансформацію і появу ханукальної менори з дев'ятьма ріжками. Проаналізовано пам'ятки, що найбільш яскраво ілюструють особливості побудови композиції та декоративного оздоблення свічників. Серед основних мотивів декоративного оздоблення переважає рослинна орнаментика, поєднання пагонів, квітів, пуп'янків, листя відповідно до образу храмової менори. Особливо популярними були зображення, що мають важливий символічний зміст: фігури орла, ведмеда, зайця, лева.

Ключові слова: менора, свічник, декор, рослинна орнаментика, квіти, пуп'янки.

кандидат архитектуры, доцент, Левкович Н. Я. Художественные особенности подсвечников-менор, созданных в Галиции в XVIII – первой трети XX вв./ Львовская национальная академия искусств, Украина, Львов

Статья посвящена анализу художественных особенностей созданных в Галиции в XVIII – первой трети XX в. подсвечников и ламп канделябрового типа, прообразом которого является храмовая менора. Установлены основные источники формирования типа данных экспонатов, среди которых письменные и устные заповеди, изложенные в Торе и Талмуде, многочисленные комментарии ведущих мыслителей иудаизма. Особенное внимание сосредоточено на запрете буквального возобновления семирожковой храмовой меноры, которая вызвала трансформацию и появление ханукальной меноры с девятью рожками. Проанализированы экспонаты, которые наиболее ярко иллюстрируют особенности построения композиции и декоративной обработки подсвечников. Среди основных мотивов декоративной обработки преимущественно встречается растительная орнаментика, объединение стеблей, цветов, бутонов, листьев в соответствии с образом храмовой меноры. Особенно популярными были изображения, которые имеют важное символическое значение: фигуры орла, медведя, зайца, льва.

Ключевые слова: менора, подсвечник, декор, растительный орнамент, цветы, бутоны.

PhD in History and Theory of Art Department, Levkovych N. Y. Artistic features of the Menorah candlesticks created in Halychyna in the XVIII - the first third of the XX centuries/ Lviv National Academy of Arts, Ukraine, Lviv

The article analyzes the artistic features of the candlesticks and the lamps that resemble candlesticks, the prototype of which is the Temple Menorah, created in Halychyna in the XVIII - the first third of the XX centuries. The basic sources of the formation of such attractions as written and oral commandments in the Torah and Talmud, numerous comments of the leading thinkers of Judaism are highlighted.

Particular focus is made on the prohibition of literal reproduction of the Seven Branch Temple Menorah, which caused transformation and the emergence of a Hanukkah Menorah with nine branches. The attractions that most clearly illustrate the features of a composition and decoration of the candlesticks are also analyzed. Among the main motifs of the decoration plant ornaments, the combination of the sprouts, flowers, buds, leaves in accordance with the image of the temple Menorah prevail. Especially popular are the images that have an important symbolic meaning: the figure of an eagle, bear, rabbit, lion.

Keywords: Menorah, candlestick, decoration, plant ornaments, flowers, buds.

Вступ. Декоративно-ужиткове мистецтво єврейської громади Галичини XVIII – першої третини XX ст. становить значний сегмент пам’яток юдаїки, є втіленням високої майстерності митців, майстрів-ремісників, а також містить важливе духовне та символічне навантаження. Детальний аналіз пам’яток єврейського мистецтва дає можливість глибше зрозуміти особливості життя, культури юдеїв краю, реконструювати давні традиції та звичаї. Більшість пам’яток юдаїки, створених у Галичині в XVIII – першій третині XX ст., до сьогодні не стали об’єктами спеціальних досліджень і не введені в джерельну базу праць провідних українських мистецтвознавців, що і визначає актуальність пропонованої статті.

Ступінь опрацювання наукової теми. Декоративно-ужиткове мистецтво євреїв є темою наукових досліджень низки істориків і мистецтвознавців. Найзначніший доробок належить американським ученим, дослідникам колекції Єврейського музею у Нью-Йорку Браунстейн Сюзан [1], Берман М. Ненсі [2], а також Гросман Грейс Кохен [3]. Однак єврейське мистецтво Галичини традиційно розглядають у контексті загального розвитку юдейського мистецтва світу або ж оминають взагалі. Більшість публікацій – це музейні каталоги зі стислою інформацією, позбавленою

мистецтвознавчого аналізу, або ж науково-популярні видання енциклопедичного характеру.

Зв'язок з науковими програмами. Дослідження єврейського декоративно-ужиткового мистецтва Галичини XVIII – першої третини XX ст., значний сегмент якого становлять свічники, затверджене в у плані наукової роботи кафедри історії і теорії мистецтва Львівської національної академії мистецтв.

Мета статті – проаналізувати художні особливості юдейських свічників канделябрового типу, прообразом яких є храмова менора. Першочерговими завданнями є виявлення особливостей формування свічників і ламп цього типу з урахуванням релігійних, філософських передумов, а також аналіз декоративного оздоблення та його символічне навантаження.

Виклад основного матеріалу статті. Центральним символом юдеїв усього світу є менора (מְנוֹרָה – буквально «світильник») – храмовий, первинно семиріжковий свічник, неодмінний ритуальний атрибут кожної синагоги, пряма алюзія Єрусалимського храму, носій історичної пам'яті та кодованої філософської інформації. (Доволі часто цим терміном називають світильники з різною кількістю ріжків). Заповіт створити Менору Мойсей отримав від Бога одночасно із заповіддю створити Мішкан і Ковчег Заповіту. Ось чому Менора прирівнюється до Свята Святих, стає об'єктом трансцендентної присутності Всевишнього. Біблія наводить детальний опис Менори, характеристику її матеріалу та конструктивних особливостей. «31. І зроби Менору з чистого золота. І нехай вона буде викувана з цільного злитку: і основа її, і стержень її, і оздоба її у вигляді чашечок, куль і квітів повинні бути викувані із цільного злитку. 32. Зі стержня по обидва боки її нехай виходять шість гілок: три гілки Менори мають виходити з одного боку і три гілки менори – з другого боку. 33. Три чашечки з черню, куля і квітка повинні бути на одній гілці й три чашечки з черню, куля і квітка – на другій гілці. Такими повинні бути всі шість гілок, що виходять зі стовбура менори. 34. І на

самому стовбурі менори мають бути чотири чашечки з черню, кулі і квіти. 35. На стержні, в основі першої пари гілок, що виходять з нього, – куля, і в основі другої пари гілок, що виходять з нього, – куля, і в основі третьої пари гілок, що виходять з нього, – куля, так у всіх шести гілок, що виходять з менори. 36. Всі кулі і всі гілки повинні бути виконані із самої менори. Вся вона повинна бути виконана з цільного злитку золота. 37. І зроби на менорі сім світильників так, щоб світло від їх гнотів, запалених у світильниках, було спрямоване до стержня. 38. І зроби для неї щипці та совки із чистого золота. 39. З кікара чистого золота повинна бути зроблена вся менора зі всіма її деталями. 40. Дивися і зроби всі предмети по тому образу їх, який явився тобі на горі» [Вихід (Трума) XXV, 31-40]. На думку Йосифа Флавія, на виготовлення храмової Менори пішло 50 кг золота. Мідраш пояснює, що з цього опису, який дав Всевишній, Мойсей не зміг уявити всі деталі Менори. Тоді Всевишній показав йому вогняну модель Менори [4, 446].

У Єрусалимському Храмі менора розташовувалася перед Святая Святих, у якій знаходився Ковчег Заповіту. Впродовж паломництва на три свята Песах, Шавуот і Сукот весь народ Ізраїлю міг спостерігати вогонь менори та за його посередництвом відчувати присутність Бога. Єврейська приказка стверджує, що «Душа людини – світильник господній» [Притчі 20:27], що підтверджує ідею умовного зв'язку між Всевишнім і людиною, і обов'язок усією душею служити Богові.

Образ Менори є одним з надважливих символічних видінь пророка Захарії під час спорудження Другого Храму: «1. І вернувся той ангел, який говорив зі мною, і пробудив мене, як пробуджують людину від сну її. 2. І сказав мені, що ти бачиш? І відповів я: бачу ось світильник весь із золота, і чашечка для олії на горі його, і сім лампад на ньому, і по сім трубочок у лампад, що на горі його; і дві маслини на цьому, одна з правого боку чашечки, друга з лівого боку її. ... І сказав мені так: Це слово Господа до Зоровавеля: Не воїнством і не силою, але Духом Моїм, Говорить Господь

Саваоф. ... Ці сім – це очі Господа, які охоплюють поглядом всю землю. ... І тоді я сказав йому, що означають ці дві маслини з правого боку світильника, і з лівого боку його. ... І сказав він – це два помазані єлеем, предстоячі Господу всієї землі» [Захарій 4: 1-14]. Образ менори з видіння пророка Захарії відтворювався в середньовічних манускриптах [5], згодом в друкованих виданнях, і ставав джерелом творчих інспірацій майстрів численних юдейських общин.

Підкреслена важливість Менори зумовлює її трактування не тільки як ритуального предмета й декоративного оздоблення храму, а як філософська концепція присутності Бога, своєрідна модель побудови світу. Так, сім ріжків Менори розуміють як сім проявів Духа Божого, описаних у пророцтві Ісаї: дух премудрості й розуму, поради і міцності, дух провидіння і благочестя, страх Господній [Ісаїя 11: 2-3]. Конструкція храмового світильника детально описується в Талмуді: «...має вона 18 долоней висоти, три з них належать основі: тринозі з квіткою перах, дві долоні до ріжка, зав'язь і квітка в долоню разом. Далі простір на дві долоні. Долоню займає зав'язь і гілка з кожної сторони стебла і вище з'єднання, знову долоня для відстані, долоня для зав'язі та гілки з кожної сторони і зав'язі, згори, ще долоня для відстані та для зав'язі, дві долоні відстані, три долоні зайняті пучком чашечки, зав'язі й квіткою на кожній гілці та всередині стебла» [Талмуд, Менахот 28б]. Менора є однією з тем численних трактатів провідних коментаторів Біблії та Талмуду. Менору як тип духовної нагороди, втілення семи наук, зосереджених у Божественній Торі, трактує в коментарях до П'ятикнижжя Дон Іцхак Абарбанель. На думку Маймоніда, менора мала важливе естетичне значення і створювала акцент перед Свята Святих [5, 3:45]. На думку Мальбама, Тора і людина разом формують світильник Господній [6]. Символічне значення Менори розшифровує кабаліст і містик, послідовник Йосефа Каро Моше Алшех, зазначаючи, що вона символізує людину, здатну прийняти Божественне світло за допомогою Тори та добрих справ. Менора

розглядається у вченні Кабали. У практичній Кабалі менора розглядається як засіб боротьби зі злом. Також у кабалі менора є прообразом Світового Древа.

Первинним джерелом формування образу Менори низка сучасних вчених вважають кущ різновиду шавлії, який на івриті має назву моріа, або біла лілія, яка росте в природі Ізраїлю. Таку версію висловлювали засновники Ізраїльського ботанічного заповідника біблійних рослин Neot kedumym Хана і Ефраїм а-Реувені. Це підтверджують біблійні описи світильника, в якому його деталі асоціюються зі стовбуром, гілками, пагонами, суцвіттями. Відповідно, у декоративному оздобленні менор доволі часто звертаються до мотивів рослинної орнаментики. Водночас усна традиційна заборона відтворювати в деталях храмові атрибути сприяла більшій інтерпретації основного образу, введенню елементів, не описаних у біблійних текстах, Талмуді та численних коментарях.

Зображення Менори доволі часто зустрічається в творах образотворчого, декоративно-ужиткового мистецтва, нумізматиці, в геральдичних композиціях різних періодів. Найбільш ранні – викарбувані на дрібних монетах хасмонеївського царя Антігона II, датовані 37 роком до н.е. Прообразом більшості пізніших зображень стане Менора з арки Тита, встановленої після зруйнування Другого Єрусалимського Храму (70 р. н.е.) як символ перемоги над юдеями. Подібні семисвічники із центральним стовбуром і симетрично розташованими шістьма гілками декорують збережені фрагменти мозаїчних панно античних синагог у Хамат-Тверія в Галілеї (V ст. н.е.), Маоні, Хевронське нагір'я (VI ст. н.е.), Йєріхо (VI ст. н.е.), Сусії, Хевронське нагір'я (пізньоримський період). Важливим джерелом особливостей іконографії декору ранніх пам'яток є синагога з поселення Дура-Европос, де найповніше збереглися фрескові розписи та мозаїки. Над нішею Арон-га-Кодеш у синагозі поруч з Ковчегом заповіту та сценою жертвоприношення Авраамом свого сина Ісаака зображено Менору, особливістю якої є розташування гілок не за радіальним принципом, а під

гострим кутом відносно стовбура. А в композиції «Мойсей дає воду колінам ізраїлевим» центральне місце відведено Менорі з гілками, в основі форми яких є півколо. Таким чином, у синагозі зображено два типи храмового семисвічника, що підтверджує наявність різних традицій трактування образу.

Матеріалом для виготовлення свічників-менор на теренах Галичини в XVIII – першій третині XX ст. традиційно слугувала бронза, латунь, в окремих випадках срібло (інколи металеві вироби сріблили). Більшість синагогальних менор доволі великих розмірів, інколи сягали людського зросту, що підтверджують фотографії інтер'єрів синагог початку XX ст. Так, менора з жовківської синагоги сягала 2 м висоти і 1,4 м ширини. Збережені менори належать до типу дев'ятиріжкових свічників із центральним стержнем, від якого по обидва боки відходять по чотири гілки. Доволі часто центральний стержень є вищим від основної лінії ріжків і завершується фігуративним зображенням, традиційно птаха, або вазоном з квітами. Перпендикулярно до основних гілок розташовувалася дев'ята гілка, що виконувала функцію службового вогника, від якого запалювали решту.

Важливим правилом моделювання синагогальних менор є розташування усіх ріжків з ємністю для олії на одному рівні, хоча в поодиноких випадках спостерігається відхід від усталеної традиції. Заборона Талмуду [Талмуд. РхШ. 24а] відтворювати менору часів Другого Храму спричинила появу менор з різною кількістю ріжків. Зокрема, особливо популярними були світильники з дев'ятьма ріжками, так звані ханукальні менори, що традиційно запалювалися на свято Хануки.

Яскравим прикладом вирішення ханукальних свічників, у основі яких – конструкція храмової менори, є галицька пам'ятка, датована 1752/53 рр., з Єврейського музею в Нью-Йорку [1, 304]. Свічник виготовлено з міді у техніці лиття, гравіювання та карбування. Правдоподібно, його використовували на свято Хануки в синагозі, на що вказують відносно великі розміри: 160×97×52,7 см. Композиція свічника симетрична відносно

центральної осі, функцію якої виконує стержень, декорований спіралеподібними завитками з квітами, опуклими ажурними елементами, фігурами пташок, та завершений доволі стилізованим зображенням орла з короною на голові. Рамена симетрично розташовані півколами, декоровані схематичними листками та квітами у вигляді випуклого кола з тичинками посередині та дрібними листками навколо із зовнішнього боку. Чаші свічника розташовані на одній лінії. У формах ханукальної менори майстер намагався наслідувати тексти Тори та тлумачення Талмуду, комбінуючи листя, зав'язь і квіти на кожній гілці та в середині стебла. Такий тип менори був особливо популярним у Галичині в XVIII – першій третині XX ст. і доволі часто відтворювався з незначними змінами.

Довершеним прикладом високої майстерності галицьких ювелірів є ханукальна менора, створена у Львові 1800 року, з колекції Скірбал музею в Лос-Анджелесі [3, 35]. Менора виконана зі срібла в техніці лиття. У формах свічника доволі натуралістично відтворене дубове дерево, гілки якого декоровані листям і жолудями. Стовбур дерева завершено чашею для службового вогню – шамаш, а основні вісім чаш свічника розташовані на одному рівні. Сам свічник встановлено на пласкій, з видовженими абрисами основі з ажурним бордюром, у якому гармонійно поєднано геометричний та рослинний орнамент. Підтримують основу фігурки левів, що є традиційним для декоративного мистецтва Європи періоду бароко. На особливу увагу заслуговує символічне навантаження цієї менори. На стовбурі дерева розташовано фігурку ведмедя, що спинається до бочки з медом, навколо якої кружляють бджоли. Ця композиція є традиційною для єврейського мистецтва і трактується як прагнення юдеїв до солодких знань, які дає вивчення Священних текстів Тори. Біля підніжжя дерева розташовано невелику фігурку чоловіка, який намагається поцілити в ведмедя, таким чином передано загрозу юдеям і важкі часи гонінь. Існують різні варіанти трактування цієї сцени, зокрема, багатий власник світильника міг бути

мисливцем і зображена драма використана в якості власної емблеми, виступає своєрідною геральдичною ознакою. За іншою версією, власник міг мати ім'я Бер – ведмідь, дуже поширене серед Ашкеназі в XIX ст. [2, 56]. Біля підніжжя дерева причаївся заєць, що є символом покори юдеїв перед Богом і прийняття власної долі. Використаний для формування менори мотив дерева є прямим наслідуванням заповідей Талмуду, алюзією райського саду, землі Ханаанської тощо. Ця менора стала прообразом для низки пам'яток середини XIX ст., створених у Європі.

В оздобленні менор, виготовлених у Галичині в XVIII – першій третині XX ст., переважає рослинна орнаментика, адже їх прообразом є дерево. Основа свічників часто доволі масивна, декорована рослинною орнаментикою, яку інколи доповнюють фігурки тварин, пташок і зображення квітів. Ріжки менор, відповідно до біблійних видінь і пророцтв, відтворюють гілки дерева (куща) з численними суцвіттями, пелюстками та пагонами.

Яскравим прикладом наслідування основних описів конструкції менори є ханукія, виготовлена у Львові в 1867 – 72 рр. з колекції Єврейського музею в Нью-Йорку [3, 138-139]. Прототипом свічника є описи храмової менори, а відмінність полягає у восьми різках, симетрично розташованих відносно центрального стовбура. Форми відтворюють розквітлий кущ з численними пагонами, пуп'янками та квітами. Центральний стовбур створений у вигляді пишної балясини, доповнений спіралеподібними завитками та квітками. Рамена сформовані у вигляді пагонів з чітким чергуванням квітів і акантового листя. Увінчує центральний стовбур фігура орла, що є метафорою присутності Бога і типовою вінцевою композицією у вирішенні Арон-га-Кодеш, Корон Тори, ханукальних ламп іншого типу тощо. Свічник встановлено на основу, яку підтримують три фігурки левів, що сидять. Пишність рослинної орнаментики є типовою для декоративного мистецтва історизму.

На низці менор, створених у Галичині, розташовані написи, що здебільшого вказують на замовників. Так, у працях Кураторіуму приведено опис і малюнок менори з Жовкви, напис на якій свідчить, що «це імена людей, які «причинилися» Ісаак Кіршнер, Шимон Янцов Цві, кравець, шмульт і шкляр в 1833 р.» [9]. Менору зі Староцвинтарної божниці «офірувала Байла Гітла, донька благословенного Маркуса для Товариства при Божниці цвинтарній» у 1857 році [10].

Висновки. Таким чином, Менора, як один з найбільш знакових історичних символів юдаїзму, відіграє важливу роль у формуванні синагогального інтер'єру та має глибоке духовне значення. Світильники, прототипом яких є храмова семиріжкова Менора, становлять значний сегмент юдаїки Галичини XVIII – першої третини XX ст. і є втіленнями високої майстерності митців краю.

Література:

1. *Braunstein S. Five centuries of Hanukkah lamps from the Jewish Museum: A catalogue raisonne / S. Braunstein. — New Haven and London: Yale University Press, 2004. — 403 p.*
2. *Berman M. Nency. The art of Hanukkah / Nency Berman M. — Hugh Lauter Levin Associates, Inc., 1996. — 119 p.*
3. *Grossman Grace Cohen. New Beginnings: The Skirball Museum Collections and Inaugural Exhibition / Cohen Grossman Grace. — Los Angeles: University of California Press, 1996. — 207 p.*
4. *Тора. Пятикнижие и гафтарот. Ивритский текст с русским переводом и классическим комментарием «Сончино». — М.: Мосты культуры, 1999. — С. 446.*
5. *Menorah of Zechariah's Vision (Folio 316v) / illuminated by Joseph the Frenchman, Spain. Cervera Bible, Cervera, Spain, 1300. National Library, Lisbon.*

6. Маймонид. Путеводитель растерянных. — Иерусалим: Маханаим, Москва: Герашим, 2010. — 566 с. 3:45
7. Мальбим «Бинат олам»/ — Режим доступу: <http://toldot.ru/ge/russian/audio/>
8. Hareuveni Nogah. *Tree and Shrub in Our Biblical Heritage / English translations by Helen Frenkley. — 1996 edition, 144 pp., 107 color, 13 b/w photos.; Uri Ofir, "Hadegel book", Sefer Lakol , 2001 (Hebrew).*
9. Опис кураторіуму. Тека 'О'. Boznica i cmentarz Zolkiew. Liczba inwentarza: 203 a. L. Tablicy 3. Teka: 'O'. Miejscowosc: Zolkiew. Przedmiot: Menorah // Фотоконії з архіву Ф. Петрякової.
10. Опис кураторіуму. Тека 'L'. Boznica Starocmentarna (ul. Rappaporta), L.p. inwentarza: 171. L. p. tablicy: 10. Teka: L. Miejscowosc: Lwow. Wlasnosc: Boznica Starocmentarna. Przedmiot: Menorah //Фотоконії з архіву Ф. Петрякової.

References:

1. Braunstein S. *Five centuries of Hanukkah lamps from the Jewish Museum: A catalogue raisonne / S. Braunstein. — New Haven and London: Yale University Press, 2004. — 403 p.*
2. Berman M. Nency. *The art of Hanukkah / Nency Berman M. — Hugh Lauter Levin Associates, Inc., 1996. — 119 p.*
3. Grossman Grace Cohen. *New Beginnings: The Skirball Museum Collections and Inaugural Exhibition / Cohen Grossman Grace. — Los Angeles: University of California Press, 1996. — 207 r.*
4. Tora. *Piatyknyzhye y haftarot. Yvrytskyi tekst s russkym perevodom y klassycheskym kommentaryem «Sonchyno». — M.: Mosty kultury, 1999. — S. 446.*
5. *Menorah of Zechariahs Vision (Folio 316v) / illuminated by Joseph the Frenchman, Spain. Cervera Bible, Cervera, Spain, 1300. National Library, Lisbon.*
6. Maimonyd. *Putevodytel rasteriannykh. — Yerusalyim: Makhanaym, Moskva: Herashym, 2010. — 566 s. 3:45*

7. Malbym «Bynat olam»/ — Rezhym dostupu: <http://toldot.ru/ge/russian/audio/>
8. Hareuveni Nogah. *Tree and Shrub in Our Biblical Heritage / English translations by Helen Frenkley. — 1996 edition, 144 pp., 107 color, 13 b/w photos.; Uri Ofir, "Hadegeel book", Sefer Lakol , 2001 (Hebrew).*
9. *Opys kuratoriumu. Teka 'O. Boznica i cmentarz Zolkiew. Liczba inwentarza: 203 a. L. Tablicy 3. Teka: 'O. Miejscowosc: Zolkiew. Przedmiot: Menorah // Fotokopii z archivu F. Petriakovoi.*
10. *Opys kuratoriumu. Teka 'L. Boznica Starocmentarna (ul. Rappaporta), L.p. inwentarza: 171. L.p. tablicy: 10. Teka: L. Miejscowosc: Lwow. Wlasnosc: Boznica Starocmentarna. Przedmiot: Menorah //Fotokopii z archivu F. Petriakovoi.*

УДК 7:74.01

**СЕМАНТИКА КОЛЬОРУ У РЕКЛАМНОМУ ДИЗАЙНІ:
КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ТА КОМУНІКАТИВНІ АСПЕКТИ**

доктор наук габіліт. у галузі дизайну, професор, Прищенко С. В.,

доктор філософії у галузі дизайну, Прищенко М. О.

Інститут реклами, Україна, м. Київ

Предметом данного дослідження обрано семантичне навантаження кольору у рекламному дизайні. Стаття відображає проведений аналіз культурологічних та комунікативних аспектів кольору як засобу композиційного формоутворення у рекламній графіці. Авторами використано системно-структурний, соціокультурний, аксіологічний, історико-мистецтвознавчий та кольоро-графічний методи дослідження. Підкреслено вагомість емоційно-естетичного сприйняття кольору у дизайні та рекламі. Доведено, що колір завжди повинен сприяти реалізації певного комунікативного завдання. Виявлено тенденції практичного використання синергетичних можливостей кольору у проектуванні рекламної продукції.

Проаналізовано функції кольору у рекламних зверненнях (виразну, психофізіологічну, емоційну, інформативну, позитивно-естетичну).

Ключові слова: рекламний дизайн, гармонія кольору, рекламна графіка, візуальні комунікації, соціокультурні детермінанти.

Прищенко С. В., Прищенко М. А. Семантика цвета в рекламном дизайне: культурологические и коммуникативные аспекты / Институт рекламы, Украина, Киев.

Предметом данного исследования является семантическая нагрузка цвета в рекламном дизайне. Статья отражает проведенный анализ культурологических и коммуникативных аспектов цвета как средства композиционного формообразования в рекламной графике. Авторами использованы системно-структурный, социокультурный, аксиологический, историко-искусствоведческий и цвето-графический методы исследования. Подчеркнута важность эмоционально-эстетического восприятия цвета в дизайне и рекламе. Доказано, что цвет всегда должен способствовать реализации определенного коммуникативного задания. Выявлены тенденции практического использования синергетических возможностей цвета в проектировании рекламной продукции. Проанализованы функции цвета в рекламных обращениях (выразительная, психофизиологическая, эмоциональная, информативная, позитивно-эстетическая).

Ключевые слова: рекламный дизайн, гармония цвета, рекламная графика, визуальные коммуникации, социокультурные детерминанты.

Pryshchenko S. V., Pryshchenko M. O. Semantics of colour in the Advertising graphic design: the cultural and communication aspects / Institute of Advertising, Ukraine, Kyiv.

The subject of this research is selected the semantic load of colour in the Advertising graphic design. The article reflects the analysis of cultural and communicative aspects of colour as a mean of shaping the compositional form-making in the Advertising graphics. The authors are used the system-structural,

socio-cultural, axiological, art-historical and colour-graphic methods. The importance of the emotional and aesthetic perception of colour in Design and Advertising is accented. It is proved that the colour should always contribute to the implementation of specific communicative tasks. The tendencies of practical using of synergistic opportunities colour in the designing of advertising production are revealed. The colour functions in advertisements (expressive, physiological, emotional, informative, positive-aesthetic) are analyzed.

Keywords: Advertising graphic design, colour harmony, Advertising graphics, visual communications, socio-cultural determinants.

Вступ. Дослідження кольору, як константи естетичного сприйняття, є актуальною потребою нової реальності, де переважає візуальна інформація у засобах комунікацій та проектній культурі. Проблеми, що стосуються кольору, його сприйняття, виміру, систематизації і практичного застосування, стають предметом наукових дискусій на Міжнародних конгресах і конференціях, симпозіумах з дизайну та реклами. У багатьох країнах існують інститути кольору, колірні комітети, групи кольору, суспільства кольору – організації, що носять різні найменування, але переслідують одну мету – об'єднання національних зусиль у дослідженні кольору, розширення знань про нього, централізацію і поширення відповідної інформації. Вони покликані сприяти більш глибокому вивченню кольору, допомагати фахівцям краще розуміти його функції і можливості ефективнішого використання. Корпорація «Pantone» є світовим експертом у галузі стандартизації кольору та розробки цифрових колірних комунікацій. Збільшується потік науково-технічної інформації та кількість книг, що узагальнюють і систематизують отримані знання про колір, але, на жаль, зарубіжних авторів.

Поширенням є використання кольору у графічному дизайні, рекламі та видавничих послугах. Сучасна дизайн-діяльність нерозривно пов'язана з комп'ютерною технікою. Уся рекламно-поліграфічна продукція створюється

чи доопрацьовується за допомогою комп'ютера, який з предмета технічного оснащення перетворився на потужний художній інструмент. Стрімкий розвиток комп'ютерних технологій докорінно змінив уявлення про художньо-проектну творчість – з'явилися нові засоби створення зображень, нові інструменти та операції колірно-тонального вирішення об'єктів. Аналіз кольору у предметно-просторовому і віртуальному середовищі переконливо доводить, що майже в усіх видах проектування і виробництва дизайнери починають свідомо і цілеспрямовано використовувати колір. І якщо утилітарну функцію об'єктів дизайну досліджено достатньо добре, цього не можна сказати про естетичну функцію.

Сучасний стан проблеми характеризується відсутністю комплексного підходу до визначення естетичних показників кольору у дизайні та рекламі, що і виокремлено у певний напрямок досліджень. Необхідність активнішого використання естетично виразних можливостей колірних сполучень визнається багатьма авторами, однак, у більшості робіт розробляються лише питання розширення колірної палітри замість науково обґрунтованого використання кольору в різноманітних за змістом і спрямованістю дизайн-розробках. Наявні підходи (культурологічний, мистецтвознавчий, психологічний, семантичний, педагогічний), які існують нині, є занадто вузькими та не сприяють розв'язанню завдань дизайн-практики у цілому. Фрагментарність, неповність і розрізненість результатів попередніх досліджень, поява новітніх засобів рекламного інформування, проблеми стильового вирішення і психофізіологічної дії кольору на споживачів спонукають до поглибленого аналізу соціокультурних детермінант стилістики рекламної графіки.

Можна навести багато негативних прикладів сучасних друкованих рекламних звернень, зовнішньої реклами, сувенірної продукції, Інтернет-реклами, поштових листівок, ділової графіки та презентаційних матеріалів, де відсутні художні компоненти. Реклама, яка є активним елементом візуальних

комунікацій і проявом масової культури, має низький естетичний рівень, проте її значення достатньо вагоме у формуванні загальнокультурного рівня суспільства.

Одним із напрямків сучасних наукових досліджень у галузі дизайну є вивчення засобів і методів візуалізації, як художньо-образних складових проектування, а також їхнього синтезу у формуванні глобального інформаційного середовища. В проектній культурі чітко визначився візуально-комунікативний підхід, який тяжіє до лаконічності та повинен забезпечувати швидке й однозначне сприйняття інформації. Колір, колірні сполучення та інші засоби композиції стають найголовнішими чинниками гармонійного формоутворення. Нові соціально-економічні умови, стрімкий розвиток технічного прогресу на початку XXI ст., впровадження цифрових технологій у виробництво, розвиток дизайну і реклами в Україні як професійної діяльності, розширення комунікативного простору, суперечливі інтеркультурні та етнокультурні тенденції посилюють увагу до маловивчених аспектів сприйняття кольору, а також стратегічного вдосконалення змісту і викладання фахових дисциплін у системі дизайн-освіти.

Якщо розглядати дизайн як синтетичну дисципліну, то рекламний дизайн (або комунікативний, що частіше використовується в Європі, США, Росії) як різновид графічного дизайну є ще більш синтетичною та специфічною діяльністю, де більшою мірою задіяні маркетинг, рекламна діяльність, соціологія, психологія реклами і культурологія. Тому все більш актуальною у навчальному процесі стає **інтеграція графічного дизайну, реклами та маркетингу**.

Предметом дослідження обрано семантичне навантаження кольору у рекламному дизайні.

Мета статті – дослідити культурологічні та комунікативні аспекти кольору як засобу композиційного формоутворення у рекламній графіці.

Методи дослідження:

1. Системно-структурний підхід, який уможлиблює дослідження рекламного дизайну як галузі діяльності: і на рівні аналізу окремих чинників, і на рівні їхнього синтезу у розкритті та осмисленні дизайну як функціонально цілісної системи і соціального явища.
2. Соціокультурний підхід до еволюції зображальних засобів рекламного інформування, який дозволяє трактувати рекламну графіку як відображення історичних, соціокультурних, економічних, технологічних і навіть політичних етапів розвитку суспільства. Реклама, як і дизайн, завжди має ідеологічну платформу, комунікативні завдання, мотиваційні установки.
3. Рекламну графіку варто розглядати (та викладати відповідним чином) не лише як явище культури на рівні констатації факту або як створення зовнішньо привабливого зображення, а як похідний продукт, детермінований сукупністю потреб, цінностей і норм конкретного історичного періоду певного регіону, застосовуючи аксіологічний підхід.
4. Історико-мистецтвознавчий підхід має значення у розкритті типологічних ознак мистецьких стилів та їхнього вагомego впливу на рекламну творчість, оскільки різні епохи репрезентують канони, традиції, стилі, тенденції, моду.
5. Кольоро-графічний підхід, який необхідний для візуального аналізу композиційної (конструктивної і колористичної) організації рекламної площини.

Комунікативні аспекти кольору у дизайні та рекламі, соціокультурна детермінація його використання і колір, як складова стилю, у рекламній графіці науковцями досі не розглядалися. Окремі праці присвячено історії реклами, рекламній діяльності, культурологічним проблемам реклами. З аналізу значної кількості літератури та наукових праць за напрямками «Мистецтвознавство», «Теорія та історія культури», «Естетика», «Технічна

естетика», «Філософія культури» впливає наступне положення: теорія колірної гармонії не може бути зведена лише до розв'язання питання про те, який колір з яким поєднується, вона вимагає більш широкого, культурологічного виміру, який враховує закономірності гармонійного сприйняття кольору як емоційної та естетичної сфери людства, що і спонукало до досліджень проблем колористики у комерційній діяльності.

Отже, актуальність розробки теми та її вагомість обумовлюються розвитком ринкових відносин і конкуренцією підприємств, широким розповсюдженням засобів рекламного інформування, стилістичними проблемами рекламної графіки, застосуванням у сучасній дизайн-діяльності етномистецьких традицій, складністю і багатогранністю процесу сприйняття кольору, колірною дисгармонією сучасного рекламного середовища.

Матеріали дослідження. Культура є специфічним видом діяльності людини щодо трансформації світу, пізнання та соціонормативних функцій. Духовна і гуманістична складові стали її смисловим стрижнем. При деформаціях у системі ціннісних орієнтирів культурних процесів структура культури може зруйнуватися або виродитися в антикультуру. Різні форми культури співіснують, доповнюють або заперечують одна одну. За класифікаціями культуру поділяють на світову та національну (етнічну), традиційну, масову та елітарну, субкультури, контркультури тощо. Протягом ХХ ст. сформувався специфічний вид – художньо-проектна культура (дизайн).

Головною рисою сучасного соціокультурного простору є взаємодія масової, елітарної та народної культур [1]. Культура за своєю природою є інтернаціональною. Кращі досягнення національних культур усіх народів є надбанням світової культури. Світова культура, в свою чергу, активно впливає на розвиток національних культур. Процеси взаємовпливу та взаємопроникнення є складними і неоднозначними, мають свої закономірності розвитку. В суспільстві постійно відбувається зміна поколінь.

Процес засвоєння окремим індивідом кожного нового покоління певних знань, норм та цінностей є важливим та складним. За певних обставин людина опиняється в певному культурному середовищі, в якому засвоює систему знань, цінностей, норм поведінки тих чи інших форм культури епохи, в якій вона проживає. Складні процеси адаптації до нового – **інкультурації** вивчає культурна антропологія, засновником якої вважається американський антрополог та етнолог Ф.Боас. Головні напрямки його досліджень полягають в аналізі процесів інкультуризації людини в умовах різних культур. Основним вбачається вплив природного і культурного середовища на духовний світ людини та специфіка національних культур. Боас вважав, що кожна культура має свій унікальний шлях розвитку і може бути зрозумілою в контексті історичного явища [2].

Колір відіграє важливу роль у становленні й розвитку культури. Вже на ранніх стадіях формування первісного суспільства він був засобом виділення і позначення найважливіших галузей людського досвіду, допомагав орієнтуватися в просторі й часі, є ефективним засобом регулювання відносин між людиною і предметним світом, між світом людей і світом релігійно-магічних та природних сил. Первісна тріада класифікації кольорів була універсальним засобом позначення і символізації основних форм життєдіяльності людини та її уявлень про навколишній світ і про саму себе [3]. Як архетип, ця тріада входить до інших культур, будучи стійкою базою для розвитку пізніших класифікацій. У період зародження цивілізацій стародавнього світу, у зв'язку із ускладненням форм господарської діяльності й соціальної організації суспільства, істотними змінами в духовній сфері до основної тріади кольорів додаються інші. На цьому етапі відбувається перехід до формування регіональних, усе більш розбіжних варіантів. У культурах Стародавнього Єгипту, Азії, Трипілля, Індії і Китаю, Греції, Риму, Київської Русі системи класифікації кольорів уже істотно відрізняються одна від одної, але, на нашу думку, можна виокремити основні системотворчі принципи:

- загальною підставою для класифікації кольорів у культурах стародавнього світу служать уявлення про світобудову і про можливість за допомогою кольору позначити чи символічно це виразити: космічні сили, богів та їхні взаємини зі світом людей, соціальну структуру суспільства, систему моральних і естетичних цінностей. Практично все істотне, що відбувалося з людиною в реальному і потойбічному світі, одержує своє символічне вираження у визначеному кольорі чи колірних співвідношеннях;
- класифікації кольорів зазвичай будуються за ієрархічним принципом: місце кольору в системі визначається, передусім, ступенем його причетності до сакрального світу. Другим за значущістю є характер близькості даного кольору до стихій і природних явищ;
- як найважливіші чинники, що впливають на формування й еволюцію класифікацій кольорів у межах кожної культури, варто також зазначити особливості її історичного розвитку, характер природного (у першу чергу колірною) середовища, особливості колірною сприйняття представниками даної культури, характер культурних традицій і вплив сусідніх культур.

Можна виокремити і загальну для всіх культур тенденцію переходу від колірних класифікацій із перевагою яскравих, чистих та контрастних кольорів на ранніх етапах розвитку до більш складних нюансних сполучень у період занепаду цих культур. Відомий український мистецтвознавець В. Овсійчук у монографії «Українське малярство Х–ХVIII століть. Проблеми кольору» дуже точно дає характеристику кольору, як своєрідній національній традиції: «Барва є тонким камертоном часу. Кожне століття чи великі історичні епохи так чи інакше відтворюють притаманний їм колірний феномен, бо народ в силу географічних умов, історико-суспільного розвитку, традицій, духовного потенціалу виробляє своє відношення до кольору [4]».

Інший видатний мистецтвознавець України Д. Степовик детально висвітлює семантику кольорів в іконографії та вважає колір найхарактернішою ознакою стилю у мистецтві. За релігійними канонами колір трактувався як символ того, що не могло бути показаним (образ Бога, космічних сил або загробного існування), а за різних історичних епох, особливо у періоди переломних моментів – як символ відповідних подій або ідей. Тому колір завжди розкривається крізь призму історичних, культурних і регіональних особливостей з урахуванням того, що певні періоди мали власне **колірне мислення**, яке є не лише малярським засобом, а також індикатором духовного й культурного рівня суспільства, пізнання природи та засобом естетичного спілкування.

Кінець ХХ ст. визначив естетику як науку про сутність і форми творчості за законами краси. Проте існує дві протилежні думки щодо гармонії як естетичної категорії. Одні дослідники доводять, що краса і гармонія – це якості, котрі привносить до дійсності людина, а природні явища самі не можуть бути ні красивими, ні поганими. Краса не може бути досягнута як властивість матеріальних об'єктів, красивими вони стають лише завдяки нашому відповідному ставленню до них. Інші вважають, що краса – це суто природне явище, а певні форми, кольори, ритми, пропорції, звуки впливають на наші органи чуття та викликають відчуття краси, виховують нас. Так і колір суперечливо розглядається нині і як чисто природне явище (електромагнітний хвильовий рух), і як естетичний феномен людського суспільства (артефакти штучного середовища). Проблема кольору в естетиці поставала неодноразово. Визнано, що колір є найвиразнішим засобом мистецтва і підґрунтям різних форм естетичної діяльності людини – художньої, проектної, арт-терапевтичної.

З давніх часів колір був і засобом інформації, і символом, і прикрасою. В цьому полягає соціальне значення кольору. Базуючись на висновках античної естетики Аристотеля, мистецтвознавцями доведено,

що естетосфера кольору ґрунтується на естетичній спроможності людини, яка є передумовою можливості естетичного сприйняття кольору і одночасно властивістю психіки людини. За естетичного переживання кольору взаємодіють естетичне почуття, сприйняття та уява спостерігача. Завдяки розвинутим естетичним можливостям, людина може не лише естетично сприймати колір, але й естетично переживати його красу. Символіка кольорів базується на об'єктивних особливостях психіки людини та тісно пов'язана з міфологічним, релігійним та культурологічним аспектами. Окремі історичні періоди визначали свої естетичні категорії, свої типи колірних гармоній. Залежно від матеріалістичної чи ідеалістичної платформи, філософи різних часів по-різному трактували естетичні питання кольору (Д. Дідро, Г. Гегель, Й. Гете, А. Шопенгауер). У середині XVIII ст. німецький вчений О.Баумгартен запропонував науці про красу дати назву **естетика**, спираючись на семантичні корені грецького дієслова «відчуваю, сприймаю». Можна стверджувати, що сучасний термін **естетика кольору** найбільш точно відповідає цьому значенню.

Поняття гармонії містить у собі і дисгармонію, як свою антитезу. Цей факт можна пояснити тим, що гармонія виконує не лише декоративну, але й емоційно-змістовну, світоглядну, філософську функції. З практики світового живопису можна навести безліч прикладів, які свідчать про більш повне розкриття творчого задуму художників засобами таких колірних сполучень, що за своєю сутністю не є гармонійними. Якщо для Античності, Середньовіччя, Відродження саме гармонія служила ідеалом, то вже в епоху бароко часто віддають перевагу дисонансу.

У XX ст. авангард рішуче відкинув класичні принципи колірної гармонії та у пошуках більшої виразності часто звертався до нарочито дисгармонійних (у класичному розумінні) колірних сполучень. Подальшому розвитку ідей щодо символічного використання кольорових можливостей у живописі сприяв живописець, поет та теоретик мистецтва В.Кандінський. Його роботу «Про

духовне в мистецтві» (1912 р.) було присвячено пошуку нових засобів вираження духовного як основоположного фундаменту мистецтва, звільнення від матеріального. За Кандінським, внутрішній сенс повніше може виявлятися в композиціях, які організовано на основі ритму, психофізіологічного впливу кольору та контрастів динаміки і статичності. Головними в роботах митця постають колір та композиція. Плями кольору уявляються ним майже живими істотами. Ритм, емоційне звучання кольору, енергійність ліній були покликані виразити ліричні відчуття, схожі на ті, які виникають під впливом музики та поезії. Колір перетворювався на смисловий носій, набував нового значення.

Таким чином, відчуття та сприйняття кольору – єдиний процес, в якому наявний логічний рух у розумінні кольору від його фізичної природи, фізіологічного і психологічного механізмів його сприйняття до символічного та естетичного сенсів. Художньо-естетичні компоненти творів мистецтва примножують психофізіологічні моменти дії колірних форм, що свідчить про існування кольору не лише як одиниці людського сприйняття, а й **кольору як естетичного феномену**. Під час сприйняття обов'язково відбувається поєднання зорової реакції та мислення, виникає осмислювання побаченого, а сам зоровий процес є послідовністю зорових суджень та думок. Ця робота відбувається як свідомо, так і несвідомо. Особливості візуального сприйняття полягають у співвідношеннях між сенсорним, фізіологічним відчуттям і психологічним сприйняттям цих об'єктів. До недавніх часів значення психології сприйняття недооцінювалося, мабуть, тому, що вона базується на суб'єктивних відчуттях і оцінках, а це свідчить про її деяку «неповноцінність» щодо наукової об'єктивності. М.Сєров у хроматичній теорії стверджує, що картина засобами кольору несе глядачу певну психологічну установку, яка по-різному може бути ним інтерпретованою та мати позитивний чи негативний вплив [5]. Детально аналізується той факт, що характерні риси містяться у канонах кольору, які тисячоліттями зберігалися різними культурами, незалежно одна від одної. Осмислюється

значення кольору для людського суспільства: символічне, релігійне, психофізіологічне, суб'єктивне. Підкреслено, що колір завжди і всюди є проявом, виразом певної ідеї, однак, не мірою кількості або форми, а якістю тієї властивості, без якої неможливо уявити собі прояв інтелекту. **Кольори культури** створюються людиною, а культура, у свою чергу, створює людину. Автор впевнений – щоб зрозуміти колір, як різнобічне явище, необхідно звернутися до спадщини багатовікової світової культури.

Проте досі не розв'язано проблему подолання межі між фізичними закономірностями, що організують роботу фізичного апарата сприйняття, і виникненням психічного феномену. Жодна теорія повністю не пояснює, як колірні сигнали перетворюються на мисленнєвий образ об'єкта. Для здатності естетично сприймати колір необхідно встановлення відношень між зором і розумом для виховання **естетичного почуття кольору**. Тепер вже став аксіомою вислів відомого художника І.Грабаря про те, що «...для митця не існує ні абсолютно прекрасних, ні абсолютно потворних кольорів» [6]. Художня практика в цілому підтверджує це, розмежовуючи лише смислове сприйняття кольору у різновидах мистецтва і дизайну. Поняття **колорит**, як одне з визначень колірної гармонії, більш притаманне станковому і монументальному живопису, творам декоративного мистецтва. У різновидах дизайну майже не розмежовують загальне колірне вирішення та окремі колірні відтінки, не усвідомлюючи різниці між поняттями «колірний» та «кольоровий». У цьому випадку поняття колірної гармонії використовується недостатньо коректно, тому що в колірних гамах, застосованих у дизайні та рекламі, часто зустрічаються й негармонійні сполучення (в академічному розумінні), втілені свідомо відповідно до певної мети.

З початком американського періоду (30-ті рр. XX ст.), дизайну та рекламі притаманні явно виражений комерційний характер. Поряд з новими технологіями, оригінальними інженерними вирішеннями, організаційними нововведеннями, дизайн став невід'ємним чинником підвищення

конкурентоспроможності. Для багатьох товарів і продуктів перший «прорив у кольорі» датується 1924–28 роками. Після Другої світової війни майже в усіх країнах спостерігалися кризові явища в жанрі рекламного плаката, обумовлені не стільки чинниками економічного і політичного характеру, скільки технологічним прогресом, а саме поширенням фотографії – товари тепер просто фотографували. Це було значно дешевше, ніж замовляти рекламу художникам. З часом мистецтво плаката збагачується оригінальними художніми вирішеннями та поліграфічними технологіями.

Відомий вислів «потворне погано продається» видатного американського дизайнера і рекламиста Р.Лоуї найбільш точно визначав завдання комерційного дизайну США в середині XX ст. Сутність **стайлінгу** полягала у прагненні привабити споживачів до покупки виробів і підвищити збут за рахунок занадто яскравого зовнішнього вигляду, часто не відповідного внутрішньому змісту та технологічним якостям. Але не зважаючи на прагматичність підходу до проектування, діяльність американських та європейських дизайнерів дає безцінний досвід урахування психології споживача, вміння втілювати його стильові вимоги. Стайлінг найтіснішим чином пов'язаний із модою, тому його прояви, як правило, нетривалі.

На противагу комерції, у природі гармонія кольору безперечна. Вивчаючи її на прикладах природних аналогів, досліджуючи умови, що призвели до цієї гармонії, людина шукає ключ до наукового вирішення колірної гармонії штучного середовища. Барвистість природи – невичерпне джерело емоційних відчуттів та естетичних переживань. Ця різноманітна і вражаюча палітра кольорів завжди збагачувала творчу уяву, приваблювала увагу діячів мистецтва, сприяла як емоційному розвитку митців, так і їхньому аналітичному ставленню до розв'язання художніх завдань. На відміну від природи, штучне середовище відповідає суспільним та утилітарним потребам соціуму: функціональним, конструктивним, економічним, інформаційним,

естетичним. У живій природі доцільність невід'ємна від загальної гармонійності форм. Структура природної форми, колір, фактура її поверхонь – все підкорено одній меті: оптимальному функціонуванню в певних умовах. Нерозривний зв'язок із навколишнім середовищем відображається як в структурі існуючих форм, так і в характері їхнього забарвлення. Колір у живій природі пов'язаний із способами існування організмів та певним чином відповідає природному колірному фону.

У народній архітектурі України пофарбування стін, колір декоративних розписів і орнаментів, колір керамічних виробів також визначені природним оточенням та природними барвниками, через що твори мистецтва набувають надзвичайної виразності. Флора України здебільшого може бути охарактеризована контрастними сполученнями різноманітного за тональністю зеленого кольору з білим та насиченими червоним, оранжевим, жовтим та синіми кольорами квітів або ягід (мак, ромашка, соняшник, волошка, калина, вишня, чорнобривці, мальви, барвінок, кульбабка), гарбуз тощо.

Питання природної гармонійності кольору вивчає біоніка, проте воно є мало вивченим і здебільшого стосується архітектури та промислових виробів. Проведене аналітичне дослідження підтверджує суттєву роль кольору у рекламі, яка ґрунтується на атрактивній (приваблювальній) функції кольору у природі, де можна побачити аналогічну палітру кольорів – це колірний діапазон, близький до спектральних кольорів. Але сучасна реклама за допомогою комп'ютерних технологій часто свідомо підвищує контрастність та насиченість колірних сполучень чи цілеспрямовано змінює колірний діапазон на незвичний, що миттєво привертає увагу і викликає інтерес у глядача [6].

Використання естетичного потенціалу природної гармонійності (розмаїття ледве вловимих нюансів кольору та тону, колористичний матеріал пір року) може сприяти формуванню певного творчого мислення на основі об'єктивних законів реального світу та удосконаленню методів проектування

штучно створеного предметно-просторового середовища. Умовно-абстрактний підхід зосереджує увагу суто на колористичних моментах, розвиває спостережливість колірно-тональних сполучень у природі за сезонами, її внутрішньої краси, розвиває естетичне почуття колориту, що значно збагачує творчу уяву, підвищує естетичний рівень студентів при виконанні завдань з кольорознавства та композиції, а в подальшому – і при проектуванні реклами.

Рекламно-інформаційна діяльність включає три компоненти – комерційну, організаційно-управлінську та творчу (естетичну). Естетика реклами на паперових, а з кожним роком – все більше на електронних носіях, яка є активним елементом просторового та віртуального середовища і виконує вагомий роль у вихованні художніх смаків соціуму, значно погіршується завдяки низькому культурному рівню не тільки розробників, а й замовників реклами. Масовий споживач віддає перевагу звичному, простому, зрозумілому, його відштовхує нестандартність у зв'язку із нерозвиненою художньою культурою. Дж. Расселл у статті «Головні принципи створення успішного рекламного дизайну» [7] наголошує, що реалізовувати товари можна лише за умови привертання уваги споживачів в інформаційному хаосі. Правильно підібране зображення миттєво передає ідею і настрій реклами, а заголовок украй важливий для підтримки читацького інтересу. Автор зазначає основні принципи дизайну, а саме: гармонійність всіх елементів композиції, їхню підпорядкованість, акцентування головного елементу, контрастність елементів і шрифтів за розміром, кольором, формою та остаточне загальне відчуття зорової рівноваги рекламного оголошення. Окремо підкреслюється вагомий роль кольору і в рекламі, і в зовнішньому вигляді товару, і в оформленні упаковки. Рекомендовано розробляти рекламу простішою – занадто перевантажена інформацією, така реклама відштовхує споживачів, вони не хочуть витратити зусиль на тривале читання. Звертатися

необхідно до проблем, які розв'язує товар чи послуга, і тим значно поліпшує життя споживача.

Авторами даної статті проаналізовано колір як найскладніший аспект сприйняття і формоутворення у дизайні та рекламі. Критичний аналіз стану сучасної рекламної галузі і поліграфічного виробництва виявив, що колір дотепер розглядався відокремлено, був предметом дослідження різноманітних наук, де бракувало комплексного підходу до вивчення кольору як найважливішого емоційно-естетичного чинника рекламного середовища та візуальних комунікацій. У результаті проведеного дослідження з'ясовано, що й у рекламному дизайні необхідне більш професійне використання законів композиційної організації площини, колірної гармонії, заснованих на виразності та взаємозв'язку всіх колірних елементів з урахуванням цільової аудиторії. «В міру того як художник, ремісник або у деяких випадках дизайнер перестали рахуватися з потребами споживача, багато творчих заяв стали гранично індивідуалістичними, невеликими замітками художника для самого себе», – вважав відомий дизайнер В.Папанек [8]».

Доцільність пристосування багатьох товарів до жіночої аудиторії розглядає І.Марчук у статті «Маркетинг у рожевому кольорі» [9]. На його думку, колір поки що залишається головним показником «гендерної приналежності» багатьох товарів, зокрема мобільних телефонів. Рожевий, червоний, фіолетовий давно стали жіночими кольорами, чорний, сріблястий, синій – чоловічими або універсальними. Головною проблемою автор вбачає відсутність чітких уявлень про те, які функції повинен мати продукт, щоб стати жіночим. Якщо просто зафарбувати його в рожевий колір, він не стає жіночим.

Як і в живописі, колір у графічному дизайні, WEB-дизайні та рекламі – основа візуальної мови, найвагоміший формотворчий чинник, що впливає на відчуття споживачів, створює настрій і є найважливішим засобом образно-психологічної характеристики зображення [10]. Конотативні аспекти кольору

як додаткові грані сприйняття виявляються у сукупності його позначень: емоційно-експресивних, семантичних, асоціативних, оціночних, стилістичних, культурологічних тощо. Закономірно, що останнім часом зусилля рекламодавців і дизайнерів спрямовано на створення емоційно привабливих товарів та послуг з метою відповідного збільшення «емоційних покупок». Колір є одним з основних чинників психологічного впливу на споживача, оскільки зовнішній вигляд об'єктів дизайну та рекламної продукції звернений, передусім, до емоцій людини. Рекламні слогани значно посилюють цю емоційну складову, а візуальні образи повинні бути органічно з ними пов'язані, наприклад – «Коктейль емоцій» (монітори «Sumsung»). Рекламна графіка по суті є комерційним дизайном і спрямована на популяризацію предметів масового виробництва та послуг з метою активної стимуляції збуту.

Естетичність – вагома складова рекламних звернень. Мета реклами сьогодення – викликати у споживачів відчуття емоційного задоволення ще на рівні ознайомлення з рекламним повідомленням. Потенційні клієнти повинні отримати від реклами не стільки раціональний сигнал, скільки **емоційний**. Поряд з тим зазначимо, що естетична досконалість реклами є не єдиною умовою її «роботи» на ринку. Надмірна захопленість естетизацією призводить до зміщення уваги споживача від продажу об'єкта реклами.

Колір у багатьох різновидах мистецтва та дизайну виконує важливі естетичні, формотворчі, інформативні завдання. Проте у дизайні найголовніше – функціональність (утилітарність) речі, корисність від неї людині на противагу непомірному захопленню кольором. У проектній практиці колір, як один з найважливіших формотворчих компонентів, використовується згідно з конкретними умовами і врахуванням психофізіології та естетики. Емоційний вплив кольору на споживача значно змінюється залежно від форми, розміру і фактури поверхні, призначення предметів. Наше емоційне ставлення до об'єктів дизайну пов'язано саме з

тим, як їх вирішено в кольорі, наскільки це відповідає особливостям функції і форми. Колір у сучасному рекламному дизайні є не лише активним засобом композиції, але й значним чинником якості. Однак, колір не повинен «додумуватися» потім, його потрібно обирати свідомо, щоб використовувати як розвиток ідеї. Також колір тісно пов'язаний із пропорціями, масштабністю, він допомагає виявити статичність або динамічність.

Кольоросприйняття у рекламі має психоемоційні, асоціативні та семантичні аспекти, які ґрунтуються на фізіологічному, архетиповому і історико-культурологічному рівнях. В «еру емоційних покупок» колір стає потужним психологічним інструментом впливу на споживача. В процесі розробки об'єктів рекламного дизайну необхідно враховувати функції кольору у рекламі (**виразну** – на етапі привертання уваги, **психофізіологічну** – на етапі сприйняття об'єктів і узагальнення форм до простих геометричних фігур, **емоційну** – на етапі сприйняття прямо- та криволінійних силуетів у тоні й кольорі, **інформативну** – на етапі формування інтересів споживачів, **позитивно-естетичну** – на етапі готовності до придбання покупок) [11].

Колірна гармонізація сучасного рекламного середовища необхідна не лише для розвитку ринкових відносин, а є й важливим соціальним завданням, бо, передусім, створює теоретичну, методологічну базу, формує професійні навички фахівців у галузі рекламного мистецтва. Колір у рекламному дизайні завжди повинен сприяти реалізації його комунікативної функції. Поряд із фірмовим знаком і шрифтом, фірмовий колір має виняткове значення для ідентифікації фірми. Відомий факт, що колір найбільше сприяє встановленню контакту між фірмою і покупцем, сприймається і запам'ятовується значно швидше зображувальної і текстової інформації. У сучасній практиці фірмовий колір усе частіше використовується як головний іміджевий засіб [12]. Професійне застосування кольору у рекламі – одне з найскладніших завдань.

Наголосимо, що кольори наділені значеннями, тобто несуть певний

зміст, їхнє вивчення вимагає виходу за межі строго об'єктивного підходу, сформованого у фізиці. Наявність і специфіка колірної семантики відбиває буття людини у світі та забезпечує відображення об'єктивної реальності у вигляді суб'єктивного відтворення. **Психосемантика** досліджує вплив кольору на фізіологічні процеси в організмі, особливості змін сприйняття параметрів навколишнього середовища під впливом кольору, вплив кольору на емоційний стан, закономірності колірних асоціацій, які залежать від об'єктивних властивостей самих кольорів, а також від особливостей сприйняття суб'єкта. М.Алмалех підкреслює, що семіотика кольору поєднує його візуальні та вербальні аспекти, які дуже важливі у рекламі – природні прототипи, універсальні значення, асоціативні характеристики, етнокультурні риси, маніпулятивні стратегії впливу на споживача [13].

Об'єкти зовнішньої реклами та рекламні плакати різних розмірів актуальні не лише як засоби поширення реклами, але й як елементи міської архітектури. Характерною особливістю зовнішньої реклами є наявність багатомільйонної аудиторії, порівняно недорогий і одночасно масовий контакт із споживачами, значна відстань сприйняття при ходьбі та в русі вздовж доріг. Поряд з тим, як правило, відсутні цільові групи споживачів, тому зовнішня реклама в цьому відношенні повинна бути універсальною. В умовах відкритого простору людині такою ж мірою притаманна потреба в організації, співвідкореності, гармонії, ясності. Людина дуже чутлива не лише до розмірів простору, але й до його «змісту», який значно впливає на психологічний стан. У цьому суттєва відмінність сучасного періоду «емоційних покупок» від тривалої епохи утилітарного виробництва, коли створення та придбання речей побуту відбувалося лише за необхідністю.

Варто підкреслити, що психосуб'єктивні властивості кольорів мають вагомий вплив на сприйняття колірного вирішення рекламного повідомлення, а зручність читання і чіткість сприйняття залежать від поєднання різних колірних угруповань. Обґрунтованою стає й доречність застосування системи

кольоро-графічних обмежень при створенні рекламних повідомлень для більш швидкого, чіткого сприйняття та збереження у зоровій пам'яті споживача. В умовах колірною перевантаження та дисгармонії особливої актуальності набуває проектна культура у використанні кольору [14].

На нашу думку, основною проблемою сучасної реклами є суперечність між комерційними та естетичними чинниками. Рекламну філософію спрямовано на отримання прибутків, що є найголовнішою складовою рекламного процесу. Проте культурологічні, світоглядні та морально-психологічні складові не менш важливі. Саме на них базується «платформа» візуалізації рекламної ідеї. Для ефективності реклами необхідно дві складові: зміст повинен повністю відповідати визначеній меті реклами та бути зорієнтованим на обраний сегмент ринку. Сутність економічної ефективності реклами є швидкою та всім зрозумілою, а комунікативна (психологічна) ефективність більш тривала у часі та полягає у формуванні позитивного образу рекламованого об'єкта. Грамотне й ефективне рекламне повідомлення має бути кінцевим продуктом цілої низки досліджень. Дизайнери реклами, з одного боку, є залежними від кон'юнктури ринку, а з іншого – від здатності чуттєво переживати та створювати художній (проектний) образ.

При сприйнятті рекламних звернень вагоме значення мають семантичні та емоційні асоціації, культурні й соціальні засади, які об'єднуються в загальне, комплексне сприйняття. Це зазначають і професіонали, наприклад, Кен Като, дизайнер світового рівня, який ще 2007 р. на Міжнародній конференції HiBrand «Нестандартні брендингові стратегії» наголошував на використанні у рекламному дизайні **синергетичних вирішень**, тобто знаходженні асоціативних моментів в арсеналі художніх образів і використанні можливостей дизайн-технологій, за допомогою яких комплексний вплив багатьох задіяних чинників дає сумарний ефект значно більший, ніж проста сума кожного з них. У цьому контексті, на нашу думку,

обґрунтованим стає нове розуміння колористики та застосування терміну **синергетика кольору**.

На початку ХХ ст. виробництво орієнтувалося здебільшого на кількісний випуск продукції, а реклама виконувала, в основному, інформативну функцію, підкреслюючи водночас фізичні характеристики товарів або їхню корисність. У сучасних умовах орієнтація виробництва на регіональні групи споживачів, суттєва зміна політики збуту обумовили і кардинальну зміну завдань та характеру реклами: на перший план виходять та стають актуальними соціально-психологічні, культурні й естетичні чинники. Визначення образності як специфічного засобу створення іміджу з позицій певних естетичних ідеалів є ключовим для розуміння процесу проектування у рекламному дизайні.

Висновки. Розв'язання наукової проблеми колірної семантики у дизайні та рекламі полягає в комплексному підході до формування рекламного середовища з урахуванням його функціональних, соціокультурних та емоційно-естетичних особливостей, що дозволяє сформулювати наукові положення і дійти висновків теоретичного та практичного характеру, які визначають сутність виконання завдань відповідно до мети дослідження:

1. Розкрито, що колір – це об'єкт з багатьох складових (фізичних, психофізіологічних, асоціативних, культурологічних, семантичних), тому не існує суворих канонів гармонійного кольороутворення. Колір визначено як естетичну категорію, найскладнішим аспектом формоутворення і сприйняття у дизайні та рекламі.
2. Проаналізовано стан сучасної рекламної галузі з акцентом на колір, як формотворчий та естетичний елемент та виявлено низький естетичний рівень переважної частини сучасних рекламних звернень. Проведено аналіз функцій кольору у рекламі (виразної, психофізіологічної, емоційної, інформативної, позитивно-естетичної). Сприйняття кольору

та створення гармонійних сполучень є складним процесом і, водночас, одним із найактуальніших принципів формування візуально-інформаційного середовища у сфері художньо-проектної діяльності, сфері виробництва та сучасних комунікацій, сфері споживання й збуту.

3. Структуровано культурологічні та комунікативні аспекти теорії і практики кольору, відповідно до потреб сучасної рекламної діяльності з метою підвищення її естетичного рівня. Перспективи подальших досліджень полягатимуть у розширенні методологічної бази щодо синергетичного використання кольору.
4. У комерційній діяльності необхідно суттєве посилення естетичної складової реклами з метою стимуляції збуту продукції українських виробників. Колористичне тестування для методики опитування споживачів може мати практичне втілення при виведенні нової торговельної марки на ринок чи її ребрендингу. Це є важливим прикладним аспектом проведеного наукового дослідження, який враховує завдання сучасного рекламного бізнесу.

Література:

1. Костина А. Эстетика рекламы [Текст] : учебн. пособие / А. Костина. – М.: Вершина, 2003. – 296 с.
2. Боас Ф. Методы этнологии [Текст] / Ф. Боас; пер. Ю. Терентьева // Антология исследований культуры. – СПб.: Университетская книга, 1997. – Т.1: Интерпретации культуры. – С. 519–527.
3. Миронова Л. Цветоведение [Текст] / Л. Миронова. – Мн.: Вышэйшая школа, 1984. – 284 с.
4. Овсійчук В. Українське малярство Х–ХVIII століть. Проблеми кольору [Текст] / В. Овсійчук. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1996. – 479 с.

5. Серов Н. Цвет культуры: психология, культурология, физиология [Текст]: научн. издание/ Н.Серов. – СПб.: Речь, 2004. – 672 с.
6. Прищенко С. Теорія та методологія дизайну [Текст]: навч. посібник. – К.: Альтерпрес, 2010. – 208 с. (Серія «Бібліотека дизайнера»).
7. Расселл Дж. Главные принципы создания успешного рекламного дизайна [Электронный ресурс]: Интернет-проект «Энциклопедия маркетинга» / Дж. Расселл. – URL: www.marketing.spb.ru.
8. Папанек В. Дизайн для реального мира [Текст] / В.Папанек. – М.: Издатель Д. Аронов, 2004. – 253 с.
9. Марчук И. Маркетинг в розовом цвете [Электронный ресурс]: Интернет-проект «Marketing MIX» / И. Марчук. – URL: www.mm.com.ua.
10. Pryshchenko S., Pryshchenko M. Means of visualization of the idea in modern Advertising / Средства визуализации идеи в современной рекламе [Electronic resource] / S.Pryshchenko, M.Pryshchenko // International Conference Visuality 2013: politics, ideology, media (Lithuania) / Vilnius Gediminas Technical University. – URL: <http://www.vizualumas.lt>.
11. Прищенко С. Функции цвета в системе корпоративной культуры [Текст] / С.Прищенко // Современные проблемы предприятий в условиях глобализации и интернационализации: материалы Международного научно-практического семинара (Польша). – Вроцлав, 2014. – С. 75–81.
12. Кафтанджиев Х. Имиджовата реклама [Текст] / Х. Кафтанджиев // Медиамир: события, анализы, личности. – 2003. – № 5. – С. 37–38. (на болг. языке).
13. Алмалех М. Семиотика на цвета [Текст]: материалы от Международна научна конференция «Език и цвят» / М. Алмалех. Група Цвят-България, Център за межкултурна комуникация и медиация. – Софийски университет «Св. Климент Охридски», Френски център за цвета; съставител д-р изк. Р. Гелева-Цветкова. – София: Group Color, 2011. – С. 223–240. (на болг. языке).

14. Райън У. Графичната комуникация днес [Текст] / У. Райън, Т. Коновър. – 4-то изд. – Ч. 2. – Дуо Дизайн, 2008. – 336 с. (на болг. языке).

References:

1. Kostyna A. Estetyka reklamy [Tekst]: uchebn. posobyе / A. Kostyna. – M.: Vershyna, 2003. – 296 s.
2. Boas F. Metody etnologhyy [Tekst] / F. Boas; per. Ju. Terentjeva // Antologhyja issledovanyj kuljтуры. – SPb.: Unyversytetskaja knygha, 1997. – T.1: Interpretacyy kuljтуры. – S. 519–527.
3. Myronova L. Cvetovedenye [Tekst] / L.Myronova. – Mn.: Vyshejschaja shkola, 1984. – 284 s.
4. Ovsijchuk V. Ukrajinsjke maljarstvo X–XVIII stolit. Problemy koljoru [Tekst] / V. Ovsijchuk. – Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy, 1996. – 479 s.
5. Serov N. Cvet kuljтуры: psykhologhyja, kuljturologhyja, fyzyologhyja [Tekst]: nauchn. izdanye/ N. Serov. – SPb.: Rech, 2004. – 672 s.
6. Pryshchenko S. Teorija ta metodologhija dyzajnu [Tekst]: navch. posibnyk. – K.: Aljterpres, 2010. – 208 s. (Serija «Biblioteka dyzajnera»).
7. Rassell J. Ghlavnye pryncypy sozdanyja uspeshnogho reklamnogho dyzajna [Elektronnyj resurs]: Internet-proekt «Encyklopedyja marketynga» / J.Rassell. – URL: www.marketing.spb.ru.
8. Papanek V. Dyzejn dlja realjnogho myra [Tekst] / V.Papanek. – M.: Izdatel D.Aronov, 2004. – 253 s.
9. Marchuk Y. Marketyng v rozovom cvete [Elektronnyj resurs]: Internet-proekt «Marketing MIX» / Y.Marchuk. – URL: www.mm.com.ua.
10. Pryshchenko S., Pryshchenko M. Means of visualization of the idea in modern Advertising [Electronic resource] / S. Pryshchenko, M. Pryshchenko // International Conference Visuality 2013: politics, ideology, media (Lithuania) / Vilnius Gediminas Technical University. – URL: <http://www.vizualumas.lt>.
11. Pryshchenko S. Funkcyj cveta v systeme korporatyvnoj kuljтуры [Tekst] / S. Pryshchenko // Sovremennye problemy predpryjatij v uslovyjakh ghlobalyzacyi i

- internacyonalizacyi: materyaly Mezhdunarodnogho nauchno-praktycheskogho semynara (Poljska). – Wrocław, 2014. – S. 75–81.*
12. Kaftandzhyev Kh. *Imydzhovata reklama [Tekst] / Kh. Kaftandzhyev // Medyamyр: sobytyja, analyzy, lychnosty. – 2003. – № 5. – S. 37–38. (na bolgh. jazyke).*
13. Almalekh M. *Semyotyka na cveta [Tekst] : materyaly ot Mezhdunarodna nauchna konferencyja «Ezyk i cvjat» / M. Almalekh. Ghrupa Cvjat-Bulgharyja, Centr za mezhdukulturna komunikacyja i medyacyja. – Sofijsky unyversytet «Sv. Klyment Okhrydsky», Frensky centr za cveta; sostavritel d-r izk. R. Gheleva-Cvetkova. – Sofyja: Group Color, 2011. – S. 223–240. (na bolgh. jazyke).*
14. Rajyn U. *Ghrafychnata komunikacyja dnes [Tekst] / U. Rajyn, T. Konovyr. – 4-to izd. – Ch. 2. – Duo Dyzejn, 2008. – 336 s. (na bolgh. jazyke).*

УДК 17.022.1:37.011.32

CROSS-CULTURAL RESEARCH OF STUDENTS' VALUE ORIENTATIONS FROM POLISH AND UKRAINIAN INSTITUTIONS

Sikorskaya I. N., Shulga V. V.

Donetsk State University of Management, Ukraine, Mariupol

The aim of the present survey was to research the value orientations of the Polish and Ukrainian students. The authors studied the value orientations of the students from two institutions, which could be regarded as a pilot project and a challenge for research with more participants from both countries. The analysis was carried out using the data collected from the interviews with the students of the chosen institutions. The conclusion and recommendations contribute to the enhancement of the academic environment of higher education institutions hosting international students as well as to the empowerment of students' youth in their cross-cultural encounters.

Key words: cross-cultural research, values, value orientations, cultural differences, student youth.

Сікорська І. М., Шульга В. В. Крос-культурні дослідження ціннісних орієнтацій студентів польських та українських вишів/ Донецький державний університет управління, м. Маріуполь, Україна

Метою даної роботи було дослідження ціннісних орієнтацій польських та українських студентів. Автори вивчали ціннісні орієнтації студентів з двох вишів, що можна розглядати в якості пілотного проекту, а також напрямок для подальших досліджень в обох країнах. Аналіз проводився з використанням даних, зібраних під час інтерв'ю студентів обраних установ. Висновок і рекомендації можуть сприяти підвищенню якості академічного середовища вищих навчальних закладів, що приймають іноземних студентів, а також для розширення можливостей студентської молоді для міжкультурних зустрічей.

Ключові слова: крос-культурні дослідження, цінності, ціннісні орієнтації, культурні відмінності, студентська молодь.

Сикорская И. Н., Шульга В. В. Кросс-культурное исследование ценностных ориентаций студентов польских и украинских вузов/ Донецкий государственный университет управления, Мариуполь, Украина

Целью данной работы было исследование ценностных ориентаций польских и украинских студентов. Авторы изучали ценностные ориентации студентов из двух вузов, что можно рассматривать в качестве пилотного проекта, а также направление для дальнейших исследований в обеих странах. Анализ проводился с использованием данных, собранных во время интервью студентов выбранных учреждений. Заключение и рекомендации могут способствовать повышению качества академической среды высших учебных заведений, принимающих иностранных студентов, а также для расширения возможностей студенческой молодежи для кросс-культурных встреч.

Ключевые слова: кросс-культурные исследования, ценности, ценностные ориентации, культурные различия, студенческая молодежь.

Studying the values of individuals has originated at the beginning of social science emergence. Value orientations are regarded as a structural element of an individual which characterizes motivational readiness to implement certain activities towards meeting his/her needs and interests, as well as to indicate the model of behavior. The increasing interest of the researchers towards the issue of value orientations, is the result of a deeper understanding of the nature of human knowledge and its socio-cultural conditioning and integrity. The value orientations are understood as the content side a person's orientation, reflecting the inner basis of his/her attitude towards reality [Golovaha, 2007].

The evolution of the concept of values has developed a long way, being transformed in the modern concepts in the mid 1950s by the anthropologists [Kluckhohn and Strodtbeck, 1961] followed by the works of social psychologists [Bond, 1988, Rokeach, 1979, Schwartz and Bardi, 2001], sociologists [Inglehart and Flanagan, 1987], cross-cultural researchers [Hall 1976, Hofstede 1983, Brink 1984], organizational theorists [Triandis 1994, Trompenaars and Hampden-Turner 1997, Carter, 2000, Gallagher, 2000].

Cultural values have received significant attention by scholars worldwide. The list of works includes the works of Russian scholars Fantalova (1992), Kagan (1997), Baev&Baeva (2005), Zhuravleva (2006) as well as of Ukrainian researchers Golovakha, Magoon, Rudnev (2007). However, there is always a need for new research that will expand the understanding of values, due to its significant impact on all spheres of the social life of an individual. In the complex process of social change, such studies have become especially important because of the reorganization of individuals' value orientations. It is this that determines the choice of an individual's behavioral strategies, and thus determines the future state of society.

The interest of the researchers in youth value orientations has a strong background, as early adolescence is the period of intensive formation of the system of value orientations, which affect the formation of identity in general [Bogdanova, 2010]. The necessity of researching the indicated subject is determined by the contradictions between modern social conditions, which impose special requirements towards the formation of value orientations of an individual, and a certain deficit of knowledge about the factors and mechanisms of his/her development. At the same time, there is a tendency for increasing the interactions between people of different value orientations in the modern world. More contacts have been established between representatives of different cultures. In the meantime, misunderstandings and conflicts arise on the basis of cultural differences. Studying the basic cultural values and value orientations of two countries can be an effective tool of creating the mechanisms of cooperation between organizations and individuals and prevention any possible ethnic conflicts. A cross-cultural study of values, which becomes more popular, can help establish contacts and solve conflicts. Discovering the multicultural diversity of the world and understanding the fact that any culture can be understood by being compared with other culture stimulates, and based on the cross-cultural analysis approach [Pochebut, 2012].

Context of the survey

This study was undertaken at two universities in two countries. The respondents of the survey were 50 Polish students from L.Kozminski University (Warsaw, Poland) and 50 Ukrainian students from Donetsk State University of Management (Donetsk, Ukraine) in the period 2013-2014 years. The two mentioned institutions fruitfully cooperate within the students' exchange program. The age of the respondents was 20-22, 64% were females, and 46 % were males.

The purpose of this work is an analysis and comparison of the hierarchical structure of the values of students from different countries, and includes:

- a comparative analysis of the value orientations of the Polish and Ukrainian students from the above mention institutions;
- common and distinctive features of the two cultures represented by the respondents;
- cultural peculiarities selected in the hierarchical structure of value orientations;
- value orientations of the youth as a factor of the regulation of social behavior.

It was hypothesized that there will be a certain match between the value orientations of the respondents from both countries.

Methodology and findings

The empirical tools for the research are based on the methodology "Correlation level of "Value" and " Value Accessibility" in various spheres," created by Russian researcher Elena Fantalova in 1992. The core of this methodology is the idea that one of the leading determinants of human behavior is the correlation between awareness of an individual's own life values, and understanding how they can be realized. The result of correlation leads to revealing the values conflicts of an individual. The gap between the attractive value for a person and how easy that value could be realized is a kind of psychological tension that may lead a person either to desire to achieve this value or to the state of frustration and even depression. The content of the methodology is a paired comparison of the twelve proposed terminal values that is based on the Milton Rokeach's value survey. M.Rokeach put forward a theory and an instrument reflecting it which has been widely known as "The Rokeach Study of Values" [Rokeach, 1979] and has proved to be applicable in many different types of study. He distinguished two kinds of values: *instrumental*, referring to modes of conduct and reflecting behavioral characteristics that are seen as socially desirable and *terminal*, referring to end states of existence or ultimate modes of living which have been idealized.

The fact of distinguishing between the terminal and instrumental values reproduces already traditional distinction between the values-goals and the values-achievements, and in general perspective it reflects the most meaningful values of a person who lives and works in a modern society.

However E. Fantalova offered the modified version of a pairwise ranking of a certain number of values adapted for local cultural environment. The basis of the Fantalova's methodology is grounded on the assumption that one of the principal determinants of a personal motivation during his/her life is a moving and unstable relationship between two planes of consciousness: between the plane of a person major life values and a plane that is accessible and linked with achievement of the concrete goals that are accessible. In relation to a particular life sphere the ratio of these two planes is analogous to the relation of psychological parameters such as "Value" (V), and "Accessibility" (A). Therefore, for the optimal assessment of the individual's state and choice of tactics of the impact on him/her it is important to recognize the nature and degree of dissociation between "valuable" and "accessible" in the main areas of life, not just indicating a particular value for a person.

Thus, an important characteristic of E. Fantalova's psychometric methodology is an indicator "Value-Accessibility" ("V-A"), reflecting the degree of mismatch in the disintegration motivational- personal sphere. If $(V-A > 4)$, then it is noted the existence of the internal conflict of personality, reflecting the degree of dissatisfaction with the current situation in life, blockade of the basic needs of a person, the so-called "internal vacuum", characterized by reducing motives, feeling of inner ballast. In the case if $(V-A < 4)$ it indicates the neutral zone, which contains the actual and realized values. All areas that are placed in the neutral zone, represent a kind of "conflict-free" zone, where the needs for the desired and opportunities of obtaining them basically match.

The present research was organized in two stages. The goal of the first stage was to process the obtained empirical data, which allows to build the hierarchy of

values of the Polish and Ukrainian students based on their significance and then enables a comparison. For this reason the respondents were asked to fill in the form choosing the preferable values. The form was designed in English for the Polish students and in Ukrainian for the Ukrainian students. The obtained empirical data are presented in Table 1.

Table 1

The hierarchy of the values orientations distribution based on their greater significance and attractiveness for students in Poland and Ukraine

	Distribution of answers of the Polish students		Distribution of answers of the Ukrainian students	
	place in the hierarchy	average grade	place in the hierarchy	average grade
1. Active life	10	4,22	8	2,96
2. Health	2	6,78	2	6,84
3. Interesting job	5	5,56	6	3,54
4. Beauty of nature and art	11	2,24	11	1,38
5. Love	3	6,72	3	5,28
6. Financially secured life	7	5,28	5	3,94
7. Presence of loyal friends	4	6,06	4	4,50
8. Self-confidence	7	5,28	7	3,22
9. Cognition	8	4,74	10	1,98
10. Freedom as independence in actions	6	5,44	9	2,66
11. Happy family life	1	7,84	1	8,24
12. Creativity	9	4,32	12	1,28

Having compared the obtained data which is presented in Table 1, it is seen that there is no big difference between the hierarchy of the values based on their relevance for students in Poland and Ukraine. This fact is quite understandable. First of all, all the respondents originate from the countries which almost

simultaneously overcame the previous socialist socio-political system. Secondly, most of them are the representatives of the first generation of people who were born and grew up in the independent post-socialist societies. World globalization is the reality of our life. People of all the continents are influenced by common world values, and this process will quicken as the elements of different cultures comingle.

National traits, undoubtedly, will remain, but they will not determine the dominant mode of life. The concept of the "world community" is not an abstraction, it is a reality as a global world creates a qualitatively different culture. All these factors have also caused quite a number of similar results in the hierarchy of value orientations of the young students of Poland and Ukraine.

As it can be seen from the Table 1 the value of "happy family" took a leading position in the hierarchy of values for students of Ukraine and Poland. The average grade of the values among Poles is 7, 84 points and among the Ukrainians is 8, 42 points. Perhaps this small gap between the results can be explained by the fact that the Ukrainian respondents were students of senior courses and most of them were females. In this age it is assumed that every young girl thinks about a happy and wealthy family, and some of them may be already married.

Among the widely-recognized family functions, however, there is one important aspect emphasized by authors of this paper: a function to be a shelter of an emotional and psychological nature which helps it to survive in a modern turbulent world. Most likely, the most attractive feature of a modern family for young people, is being a stable place in the changing world, where you are supported despite the whims, prejudices or negative patterns of behavior. This may be even more relevant with those respondents who are from societies under social transformations where the accustomed types and forms of social relations have collapsed. In such situations, the family becomes the place of tranquility, relaxation and its value grows. Talking about the system of values of Poles, it is worth mentioning about their religiousness. Poles are Catholics, and marriage for them is one of the main sacraments. One of the most important qualities of Poles is high

respect for the traditions and culture of their country. Family is a bearer of cultural values of society and nation. It is regarded as a socio-cultural and educating environment, which creates a system of values, cultivates family traditions and upbringing for the younger generation, and promotes national culture. Ukraine is also a country with definite religious traditions, which are reflected in the value system of the student youth.

The next value “health” is put on the second place of the value orientations hierarchy (the average grade of the Poles is 7, 68; and the Ukrainians is 6, 84). The idea of a healthy lifestyle dominates in modern society as all the aspects of human life in a wider perspective are determined by the level of healthcare of the nation. Health is a valuable thing for most people, it refers to a category of highest, universal values, as it has an everlasting, comprehensive and timeless significance. At the same time, health is a valuable instrument, because it can not exist by itself, it is rather a condition for the existence of life - the most meaningful value. By putting health on the top position the respondents showed their understanding that they can reach life goals only by being healthy.

The third chosen value is “love”. The period of adolescence causes the formation of new feelings by itself that is why students placed “love” on the third place in the hierarchy of values. Average grade of "love" for the Poles is 6, 2 points; average grade for the Ukrainians is 5, 28. On the fourth place is “friendship”, which is quite understandable in the period of student’s life. The Polish students put this value on the fourth place with an average grade of 6,01 and the choice of the Ukrainians is 4,50 points. Friendship is a great social and moral value of the majority of people, however many of them consider it as a very exceptional phenomenon today. The modern world is very dynamic and turbulent, it creates doubts and uncertainties in social relations. Under such unstable conditions, an individual is forced to search a support, either in a family or among friends. The age of the respondents apparently foresees a wide range of communication and higher social activity, so it is not surprising that the value of

"availability of good and faithful friends" is number one among the hierarchy of values.

The other values were distributed in the following way in the values hierarchy:

“Interesting job” is a goal of any graduate (among the Poles – 5, 54 points; among the Ukrainians – 3, 54 points);

“Independence in actions” - young people tend to be independent and original (the Poles – 5, 44 points; the Ukrainians – 2, 26).

From our point of view the value "cognition" takes one of the lowest positions because respondents are at the age when they study, expand their horizons and mental outlook, and exercise their own intellectual development. Knowledge may be taken for granted. Apparently, an individual can fully understand the value of cognition and knowledge and the fullness of its meaning at a mature age. The opportunities of “creativity” turned out not to be that valuable either, since students are focused on training, which in general is a productive activity, especially in Ukraine. Most likely that creativity can appear in ingenuity in unexpected situations which are common in a student’s life.

Summarizing this part of the survey it could be mentioned that the most important values for all respondents are happy family life, health and love. In general, such choice of these values corresponds to the age characteristics of the polled students. The following facts also attract attention: firstly, the high degree of coincidence of the average grades of similar values in the two groups of students, and secondly, a high degree of hierarchy identity of the terminal values.

While analyzing the terminal value hierarchy of students from both countries, it should be noted that plans of youth to be healthy, to have faithful friends, happy family life, interesting work in the future, can not fully be called as a life perspective. Young people should not only imagine their future in general, but they should also be aware of the means of achieving these goals [Golovakha, 2009]. Understanding the ways in which young people intend to achieve their

important goals, needs further research and consideration of the instrumental values.

Thanks to the applied methodology not only the hierarchy of values can be built, but also an answer to the important question can be found: can a person achieve a desired value? At the second stage of the survey E. Fantalova suggests to rank the values according to their accessibility. In our survey the respondents assess their capabilities in regards of achievement of these values. The values which are top-ranked not always could be accessible which inevitably affect the students' behavior and their life strategy.

Such assumption makes it possible to formulate a second hypothesis: if the hierarchy of values according to their importance will match in the samples of students in Poland and Ukraine, the proposed terminal values in terms of their accessibility are not fully matched for Ukrainian and Polish students.

These results are presented in Table 2.

Table 2

**The hierarchy of the value distribution of the students in Poland and Ukraine
in terms of their achieving**

Value Distribution	Distribution made by the Polish students		Distribution made by the Ukrainian students	
	place in the hierarchy	Average grade	place in the hierarchy	Average grade
1. Active life	2	6,78	1	6,28
2. Health	8	5,3	2	4,34
3. Interesting work	10	5,00	8	3,24
4. Beauty of nature and art	6	5,46	4	1,38
5. Love	9	5,08	5	3,84
6. Financially secured life	11	3,66	12	1,94
7. Presence of loyal friends	1	7,14	3	4,00

8. Self-confidence	3	5,98	6	3,62
9. Cognition	5	5,64	7	3,26
10. Freedom in actions	7	5,34	11	2,14
11. Happy family life	4	5,72	5	3,06
12. Creativity	9	5,08	10	2,30

Comparing the two hierarchies of values in Table 2, it can be noticed that the distribution of values in terms of their achievement does not coincide for the respondents of two groups. The most easily accessible value for the students of Poland is “presence of loyal friends” (7, 14), for the Ukrainian students the same value is placed in the third place (4, 0). It turns out that Poles are more friendly and hospitable.

Achievement of the value of "active life" for the students of both countries is high (average score among the Polish students is – 6, 78; among the Ukrainians – 6, 28 and it took the first place in the hierarchy). Student's life is active, it is full of vivid emotions, new acquaintances, so this value is easily accessible for students, and not very significant for them.

Health (as a standard, common value which is transmitted from generation to generation) took the second place in the value orientations chart of the Ukrainian students (4, 34), while the Poles have put it on the eighth place (5,30). Nowadays the notion “health” means absence of disease. The boundaries of the state when a person feels him/herself healthy are not concrete. Therefore, the concept of being healthy has an axiological character.

There is a problem of unemployment in both countries - not all students can find jobs according to their specialty. The Polish students put “interesting work” on the tenth place in the hierarchy, with an average grade – 5, 0; the Ukrainian students placed it on the eighth position (3, 24).

“Creativity” occupies one of the lowest position of availability (the Poles – 5, 08, the Ukrainians – 2, 3), thereby emphasizing the extremely minor importance for modern youth. A possible reason of this fact can be a manifestation of pragmatism,

which is widely spread among young people. Attention is drawn to the fact that students know and understand the value of creativity in the structure of modern personality and ideals which are dominant in the humanistic sciences. However, the demand of human creative potential in the surrounding reality is not that high, and some innovations especially in Ukrainian society are often not easy to implement.

For the students of both groups "financially secured life" is the value which is not easily achievable, since the problem of shortage of money for students is one of the eternal problems when they have to combine study with work (average grades of the Polish students was - 3.66 points, for the Ukrainian students – 1,94 points).

Having obtained two values hierarchies we move to the third stage of the survey. The contradictions between notions "value", and "its accessibility", led to the "internal conflict", "internal vacuum" and "neutral zone" [Fantalova, 2001].

The internal conflict is grounded on the considerable exaggeration of value compared to its accessibility. The difference between value and accessibility will always indicate the degree of discrepancy between "I want" and "I have", and between "I want" and "I can". The external conditions of conflict are based on the fact that satisfaction from any deep and active motives and personal relationships becomes completely impossible or are under threat. The internal conditions of psychological conflict depend on the contradictions between different motives and the relationships of a person, or between his/her capabilities and expectations. Obviously, the internal conditions of conflict of an individual do not appear spontaneously, they are usually caused by the external situation and by the level of personal development. Conflict arises when a person is not able to change objective conditions and/or circumstances which have caused the conflict.

"The inner vacuum" is characterized by the exaggeration of accessibility over value. This condition appears when the available object is not interesting for a person, it is useless and insignificant.

"The neutral zone" is a conflict-free, restful state where "desirable" and "real" fully or partially coincide and are harmoniously balanced in the inner world of a person. Figures 1 and 2 show the correlation between "Values" and their "Accessibility" of the Ukrainian and the Polish students.

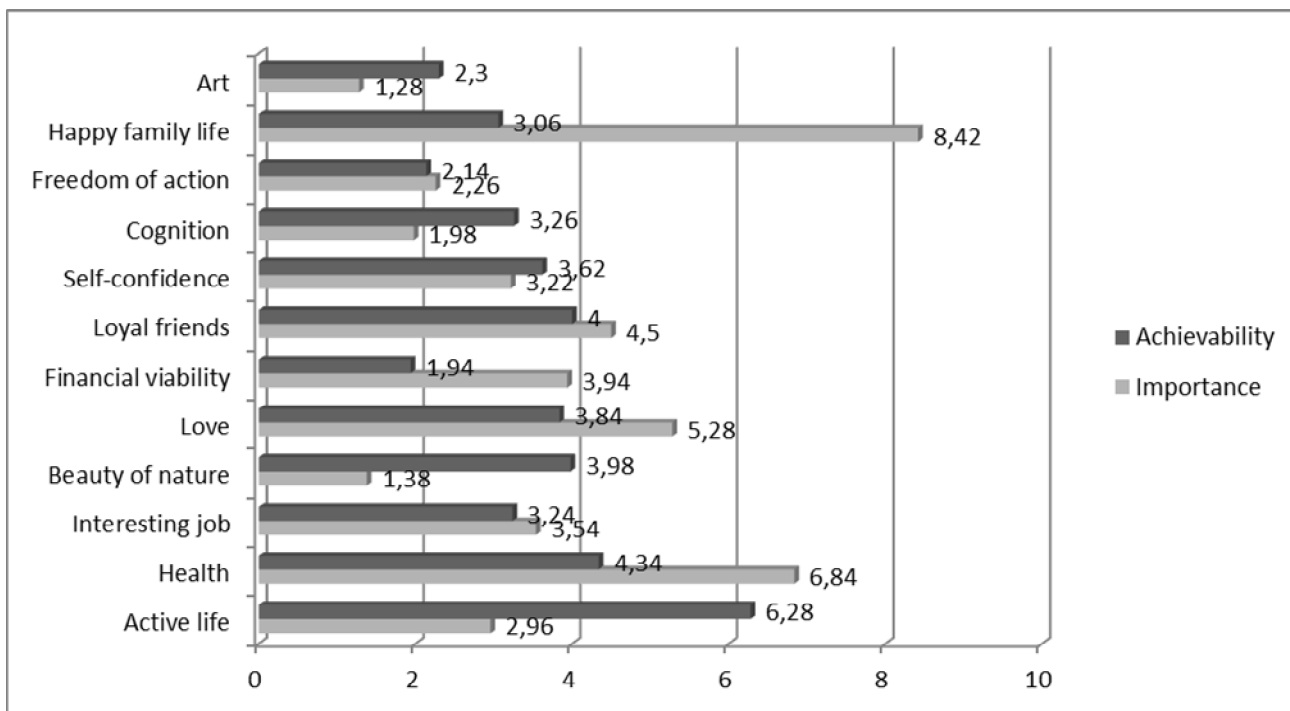

Fig. 1 Correlations between "Values" and "Accessibility" of the Ukrainian students

For the Ukrainian students "a happy family life" scored in the zone of "internal conflict" which indicates a degree of dissatisfaction with the current life situation. If we keep in mind that most of the respondents have no marital family yet, an assumption remains factual about their unpreparedness towards building a family in real life. It can be noteworthy that there is a visible tendency for the Ukrainian respondents to have internal conflict relative to those values that are the most meaningful to them: "happy family life", "health", "love".

The list of values that can lead to internal conflict is logically connected with the "financially secured life". This fact is not surprising as financial independence is urgent issue for the most students. The state of internal conflict – is, generally,

the state of the gap in the "consciousness-existence" system, the difference between the need to achieve significant values and the inability to achieve this in reality. Such psychological conflict can be solved only when a person changes his/her attitude towards the objective situation that generates the conflict. If a person is unable to solve the existing conflicts, it will cause frustration and depression.

Surprisingly for the Ukrainian respondents "active life" scored in the zone of "internal vacuum". It can be assumed that students' life activity for these respondents is so high that it becomes superfluous due to abundance of various events, meetings and adventures. In general, such values as "active life", "cognition", "nature", "creativity" do not have serious meaning for the Ukrainian students at their age, and make up the totality of the "internal vacuum" zone. The concept of internal vacuum is relevant for the life of modern youth, and it is often used as a synonym for vacuum that generally means devaluation of life and its meaning. As for the Ukrainian students it can be said that the number of values that score in the zone of "internal vacuum" creates certain assumptions about the dependence from the outside world, the emergence of internal emptiness in the sense of unlimited external freedom.

Neutral zone is a conflict-free, calm state, where "desirable" and "real" fully or partly coincide and harmoniously balance in the inner world of the person. It is the state when meaningful demands are mostly satisfied, and values are realized. Such values for the Ukrainian students include the following: "the presence of loyal friends", "self-confidence", "an opportunity to expand their education and the role of "cognition", "interesting work." The Polish students have different situation, which is clearly presented in Figure 2.

It is obvious that empirical results are calculated for each respondent separately and there are different answers in each sample, and their generalization provides the following data. On the basis of the data presented in Figure 2, we can conclude that the correlation of "Value" and "Accessibility" of the values offered is

located in a neutral zone. It can describe the respondents as individuals satisfied with themselves, with their social status for the present moment.

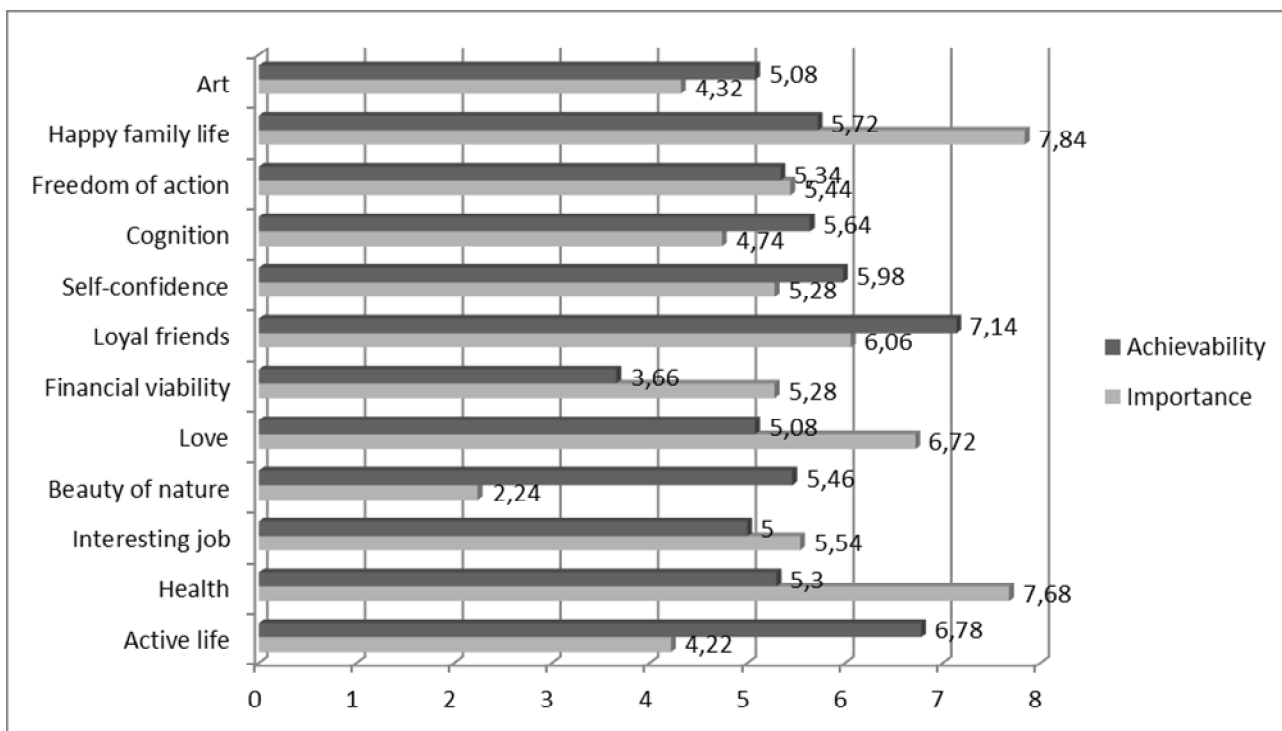

Fig. 2 Correlations between “Values” and “Accessibility” of the Polish students

However, there is always some discrepancy between their desires and possibilities to satisfy them that is reflected in the behavior and psychological state of the individual. Such values as "Happy family life" and "Health" have showed negative trend for the Polish students.

Conclusions and recommendations

The overall purpose of the article was to give an insight into specific value-orientations field of research, and to contribute towards an in-depth understanding of the values involved in cross-cultural encounters of young people in Poland and Ukraine. Summarizing the obtained data of this survey it could be emphasized that in general the main benefit of knowing personal values especially at young age is that it will gain tremendous clarity and focus for making consistent decisions and taking committed action. So the whole matter of discovering the respondents'

values was to improve the results they get in those areas that are truly most important to them.

The findings of this study show that there is a high degree of hierarchical identity of terminal values for the students of Ukraine and Poland from two chosen institutions, due to the process of globalization and high extent of closeness of the two cultures. It needs to be emphasized that both Poland and Ukraine are countries with a previous socialist socio-political system. As we compare the two groups of students, there are only few differences. One can hardly deny that the most important values for students of both groups appeared to be "happy family life", "health", "love" and "presence of loyal friends". While the values related to the cognitive activity were of less importance for them. Certainly, one study may not qualify for general theoretical conclusions, but it serves as a signal to those cultural processes that occur in societies of both countries.

As the accessibility of the values is concerned it should be pointed out that for the Polish students all the proposed values are placed in the neutral zone, which shows that significant demand is mainly satisfied and the proposed values are reached. This condition does not cause any internal conflict and it reflects some positive development in motivational intentions of an individual in Poland. For the Ukrainian students the important values were those which appeared to be difficult to reach. So we can assume that there is a certain conflict for them within the process of living with integrity to their values. This fact witnesses the internal conflicts linked to their search of identity and the lack of personal harmony and it certainly requires additional and more detailed research.

With regard to the findings and the conclusion of the present paper, the following recommendations can be given to education institutions, and cross-cultural researchers:

- in general our findings can be used in other cross-cultural studies, as well as for prognostic purposes like developing programs and projects

focused on the internationalization of higher education of the universities;

- having some understanding about youth social orientations it's possible to use available resources for the education of young people, providing social support in the process of their formation, ensuring the success of self-realization of youth in all spheres of social life;
- universities departments and services could be well advised how to improve the support for the adaptation of international students during the students' exchange programs.

The implementation of these recommendations will contribute to the empowerment of individuals in cross-cultural encounters across the nations. The practical significance of the study is to specify the intensification of the psychological and sociological knowledge in the field of values orientations in Ukrainian and Polish communities.

Література:

1. Баєв Л. Баєва Л. Цінності молодих людей у глобалізованому пост-некласичному суспільстві. *Філософія освіти*, 1, 2005. – С.33-44
2. Богданова Т. Ієрархія ціннісних орієнтацій у сімейних відносинах сучасних студентів. *Освітня Психологія*, 5, 2010. – С. 68-81
3. Головаха Є. Життєва перспектива та ціннісні орієнтації особистості// Головаха Є. І .// *Психологія особистості у працях вітчизняних психологів; за заг. Ред. Л. Кулікова*. – СПб. : Пітер, 2000. – С. 256-269.
4. Головаха Є., Магоон В., Руднєв М. Поведінка населення: порівняння України з іншими Європейськими країнами. *Українське суспільство у Європейському просторі*. Київ, 2007. – С.226-273

5. Журавльова Н. Динаміка ціннісних орієнтацій молоді в умовах соціальних та економічних змін. *Психологічний журнал*, 1, 2006. – С.35-44
6. Каган М. Философская теория ценностей. Санкт-Петербург. Петрополь, 1998. – 205 с.
7. Почебут Л. Кросс-культурная и этническая психология. Санкт-Петербург. Питер, 2012. – 336 с.
8. Фанталова Е. Диагностика и психотерапия внутреннего конфликта / Е. Б. Фанталова. – Самара: Издательский дом БАХРАХ, 2001. – 128 с.
9. Bond M. *Social Psychology across cultures*. 2nd ed. Hertfordshire: Prentice Hall, 1998.
10. Brink P. Value orientations as an assessment tool in cultural diversity. *Nursing Research*, 33(4), 1984. – pp.198-203.
11. Carter R. Perspectives on addressing cultural issues in organizations. In R. T. Carter (Ed.), *Addressing cultural issues in organizations: Beyond the corporate context*. Thousand Oaks, CA, Sage Publications, 2000. - pp. 3-18
12. Gallagher T. Building institutional capacity to address cultural differences. In R. T. Carter (Ed.), *Addressing cultural issues in organizations: Beyond the corporate context*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 2000. –pp. 10-18
13. Hofstede G. *Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values*. Abridged edition. London: Sage Publications, 1985.
14. Kluckhohn C., Strodtbeck F. *Variations in value orientations*. Evanston, IL: Row, Peterson, 1961.
15. Inglehart R., Flanagan S. Value Change in Industrial Societies. *The American Political Science Review* 81 (4), 1987. - pp.1289-1319.
16. Hall E. *Beyond Culture*. New York: Anchor Press, Doubleday and Co., 1976.
17. Rokeach M. *Understanding Human Values*. New York: Free Press, 1979.
18. Russo K. *Finding the middle ground: Insights and applications of the Value Orientations Method*. Yarmouth, ME: Intercultural Press, 2000.

19. Schwartz S., Bardi A. *Value Hierarchies Across Cultures Taking a Similarities Perspective. Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32 (3), 2001. – pp. 268-290.
20. Triandi H. *Culture and Social Behavior*. New York: McGraw Hill, 1994.
21. Trompenaars F., Hampden-Turner C. *The national-cultural differences in the context of global business*. Moscow, 2004. – pp. 229-240

References:

1. Bajev L., Bajeva L. *Tsinnosti molodyh ljudej u globalizovanomu post-neklasychnomu suspil'stvi. Filosofija osvity*, 1, 2005. – S.33-44
2. Bogdanova T. *Ijerarhija cinnisnyh orijentacij u simejnyh vidnosynah suchasnyh studentiv. Osvitnja Psyhologija*, 5, 2010. – S. 68-81
3. Golovaha Je. *Zhyttjeva perspektyva ta cinnisni orijentacii' osobystosti// Golovaha Je. I. // Psyhologija osobystosti u pracjah vitchyznjanyh psyhologiv; za zag. Red. L. Kulikova. – SPb. : Piter, 2000. – S. 256-269.*
4. Golovaha Je., Magoon V., Rudnjev M. *Povedinka naselennja: porivnjannja Ukrai'ni z inshymy Jevropejs'kymy kraj'namy. Ukrai'ns'ke suspil'stvo u Jevropejs'komu prostori. Kyi'v, 2007. – S.226-273*
5. Zhuravl'ova N. *Dynamika cinnisnyh orijentacij molodi v umovah social'nyh ta ekonomichnyh zmin. Psyhologichnyj zhurnal*, 1, 2006. – S.35-44
6. Kahan M. *Fylosofskaia teoryia tsennostei. Sankt-Piterburh. Petropolis, 1998. – 205 s.*
7. Pochebut L. *Kross-kulturnaia y etnychnaia psykholohyia. Sankt-Pyterburh. Pyter, 2012. – 336.s.*
8. Fantalova E. *Dyahnostyka y psykhoterapyia vnutrenneho konflykta / E. B. Fantalova. – Samara: Yzdatelskyi dom BAKhRAKh, 2001. – 128 s.*
9. Bond M. *Social Psychology across cultures. 2nd ed. Hertfordshire: Prentice Hall, 1998.*
10. Brink P. *Value orientations as an assessment tool in cultural diversity. Nursing Research*, 33(4), 1984. - pp.198-203.

11. *Carter, R. T. Perspectives on addressing cultural issues in organizations. In R. T. Carter (Ed.), Addressing cultural issues in organizations: Beyond the corporate context. Thousand Oaks, CA, Sage Publications, 2000.- pp. 3-18*
12. *Gallagher T. Building institutional capacity to address cultural differences. In R. T. Carter (Ed.), Addressing cultural issues in organizations: Beyond the corporate context. Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 2000. -pp. 229-240*
13. *Hofstede G. Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values. Abridged edition. London: Sage Publications, 1985.*
14. *Kluckhohn C., Strodtbeck F. Variations in value orientations. Evanston, IL: Row, Peterson, 1961.*
15. *Inglehart R., Flanagan S. Value Change in Industrial Societies. The American Political Science Review 81 (4), 1987. - pp.1289-1319.*
16. *Hall E. Beyond Culture. New York: Anchor Press, Doubleday and Co., 1976.*
17. *Rokeach M. Understanding Human Values. New York: Free Press, 1979.*
18. *Russo K. W. Finding the middle ground: Insights and applications of the Value Orientations Method. Yarmouth, ME: Intercultural Press, 2000.*
19. *Schwartz S., Bardi A. Value Hierarchies Across Cultures Taking a Similarities Perspective. Journal of Cross-Cultural Psychology, 32 (3), 2001. – pp. 268-290.*
20. *Triandis H. Culture and Social Behavior. New York: McGraw Hill, 1994.*
21. *Trompenaars F., Hampden-Turner C. The national-cultural differences in the context of global business. Moscow, 2004. – 235 p.*

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І. ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ТА ПРАВА

ВІДОБРАЖЕННЯ В ЖУРНАЛІ «НАУКА І СУСПІЛЬСТВО» ДОСЯГНЕНЬ ВІТЧИЗНЯНОЇ НАУКИ І ТЕХНІКИ В ПІЗНАННІ КОСМОСУ	5
---	---

кандидат історичних наук, Логвинюк Т.

ЕФЕКТИВНЕ ВИЗНАННЯ І ДОДЕРЖАННЯ КОНВЕНЦІЙНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК ОСНОВА СТІЙКОЇ ДЕМОКРАТІЇ	12
--	----

кандидат юридичних наук, Музичук К. С.

ПРОПОРЦІЙНІСТЬ В РОБОТІ СУДУ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ДЕМОКРАТІЄЮ	28
--	----

кандидат юридичних наук, Музичук К. С.

ПРИНЦИП ПЕРЕДБАЧУВАНOSTІ В РОБОТІ СУДУ ЯК ВАЖЛИВА ВИМОГА ДЕМОКРАТІЇ	40
--	----

кандидат юридичних наук, Музичук К. С.

РОЗДІЛ ІІ. ПИТАННЯ ФІЛОЛОГІЧНИХ НАУК

СОТЕРІОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ «ПРОПОВІДНИКА» («КНИГИ ЕККЛЕЗІЯСТОВОЇ»)	56
---	----

**доктор філологічних наук, професор, академік АН ВО України
Абрамович С. Д.**

ФОКУС КАЗКИ ЯК СКЛАДНИК ТВОРУ О. ІЛЬЧЕНКА "КОЗАЦЬКОМУ РОДУ НЕМА ПЕРЕВОДУ..."	72
---	----

Куриленко Д. В.

РОЗДІЛ III. ПИТАННЯ МИСТЕЦТВА, МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА ТА КУЛЬТУРОЛОГІЇ

- ХУДОЖНІ ОСОБЛИВОСТІ СВІЧНИКІВ-МЕНОР, СТВОРЕНИХ В
ГАЛИЧИНІ В XVIII – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XX СТ. 86
кандидат архітектури, доцент, Левкович Н. Я.
- СЕМАНТИКА КОЛЬОРУ У РЕКЛАМНОМУ ДИЗАЙНІ:
КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ТА КОМУНІКАТИВНІ АСПЕКТИ 98
доктор наук габіліт. у галузі дизайну, професор, Прищенко С. В.,
доктор філософії у галузі дизайну, Прищенко М. О.
- CROSS-CULTURAL RESEARCH OF STUDENTS' VALUE
ORIENTATIONS FROM POLISH AND UKRAINIAN INSTITUTIONS 123
Sikorskaya I. N., Shulga V. V.

**НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
«ПАРАДИГМА ПІЗНАННЯ: ГУМАНІТАРНІ ПИТАННЯ»
SCIENTIFIC JOURNAL
«PARADIGM OF KNOWLEDGE: HUMANITARIAN ISSUES»**

Підписано до друку 10.08.2015
Формат 60x84/16. Гарн. Times New Roman.
Папір офсетний. Друк різнографія.
Тираж 300пр.

© Центр міжнародного наукового співробітництва «ТК Меганом»
Свідоцтво ДР №325712
02192, м. Київ, вул. Юності 9/144.
т/ф. +38044-525-62-99
e-mail: paradred@gmail.com

